

шкільна

бібліотека

О. Г. БАНДРОВСЬКИЙ

ЦІКАВІ ФАКТИ З ІСТОРІЇ ДАВНІХ ЧАСІВ

5-6

О. Г. Бандровський

ЦІКАВІ ФАКТИ З ІСТОРІЇ ДАВНІХ ЧАСІВ

Посібник серії «Шкільна бібліотека» для 5–6 класів
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

КИЇВ
«ГЕНЕЗА»
2019

УДК 94(100)“652”(075.3)
Б23

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 04.09.2019 № 1178)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Умовні позначення

– Це цікаво

– Поміркуй

– Здогадайся за допомогою ілюстрацій

– Попрацюй з гаджетом або енциклопедією

Бандровський О. Г.

Б23 Цікаві факти з історії давніх часів : посіб. серії
«Шкільна бібліотека» для 5–6-х кл. закл. заг. серед.
освіти / О. Г. Бандровський. – Київ : Генеза, 2019. –
176 с. – (Шкільна бібліотека).

ISBN 978-966-11-1067-9.

УДК 94(100)“652”(075.3)

ISBN 978-966-11-1067-9

© Бандровський О. Г., 2019
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2019

Юний друже!

Перед тобою книжка, сторінками якої можна подорожувати не лише у просторі – країнами, містами чи селами, а й у часі. Найвіддаленіша мандрівка в інші епохи – це подорож в античні часи. Ти зможеш відчути себе і мандрівником, і слідчим, і вченим, адже пізнання подій стародавньої історії потребує уваги, наполегливості й зацікавленості. Дізнаєшся безліч нових імен і географічних назв, невідомих тобі раніше фактів і подій.

Що спонукає людину подорожувати? Передусім бажання дізнатися про те, як живуть інші люди, народи та держави. Цей інтерес до пізнання нового схожий на очікування святкового подарунка, коли хочеш швидше розгорнути пакунок і побачити нову бажану річ.

Сподіваємося, що ця книжка стане таким подарунком, бо вона відкриває новий широкий світ історичних знань, у якому оживає пам'ять багатьох народів і стає зрозумілим сьогодення. Із цією книжкою про давні часи ти відкриєш для себе нову науку, про яку один з мудреців минулого сказав: «Історія – свідок минулого, світло істини, жива пам'ять, учитель життя, вісник старовини».

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ

Що таке історія

Холискою історії як науки є Давня Греція. Слово «історія» в перекладі з давньогрецької означає «оповідь», «розвідка». Це слово народилося в колі народів, які в давні часи були родичами сучасних українців.

Давньогрецьке слово «історія» походить від мови предків усіх європейців. Корінь слова «вед-тор» став спільним для слів багатьох мов: латинського слова «відео», індійського – «веда», давньослов'янського – «ведати» – і, зрештою, прийшов в українську – «відати».

Батьком історії вважають Геродота, який жив у 5 столітті до н. е. в Давній Греції. Його праця «Історія» була присвячена персько-грецьким війнам. Перші слова цієї праці відкривають сутність історичного знання: «Тут виклад дослідження Турійця Геродота, проведеного для того, щоб те, що зробили люди, згодом не забулося, і щоб великі та дивовижні діяння як еллінів, так і варварів не залишилися невідомими, і, зокрема, щоб з'ясувати, чому вони воювали між собою». Геродот називав «історією» письмову розповідь про минуле.

Тож що таке історія? Що вона насправді вивчає? Можна сказати, що історія – це наука про минуле. Дійсно, історія вивчає те, що вже відбулося, отже, стало минулим. Але тоді цей термін буде позначати будь-які зміни, що відбуваються в часі. Наприклад, історія Сонячної системи, історія вулканічних вивержень, історія астрономії тощо. Але предмет дослідження історика – історія людства.

Історія бачить насамперед людей. Вона має справу із часом, причому в усіх його вимірах. Вона – свідок минулих подій – ви-

вчає те, що вже сталося. Може виникнути думка, що історія – щось далеке від нас, таке, що давно пройшло. Навіщо розбирати старий мотлох, витягувати з горища скрині з невідомими речами і взагалі порпатися в минулому?

Однак Геродот, який описував події минувшини, мав конкретну мету – зберегти давнину для сучасних йому греків. Як зрозуміти його слова, що історія – це «скарбниця наших діань»? Річ у тім, що історія – це і наше теперішнє, **сучасне**. Якби не події історії, не було б нас, нашої Батьківщини. І нам тільки здається, що ми непричетні до історії. Ні, історію творимо ми – повсюдно і щогодинно. Вчинки, здійснені впродовж одного дня, завтра стануть історією – сучасною історією. І з того, якими будуть наші вчинки в цей день, що ми робитимемо, про нас судитимуть наші нащадки. Ми також збираємо свої скрині, свої фото для них.

У родинному колі.

Як ти гадаєш, чи має історію твоя родина? Чи знаєш ти життєпис своїх діда та бабусі, батьків? Чи впливає це знання на твої погляди та вчинки?

Ми відповідаємо за збереження минулого, щоб передати його наступним поколінням. А це означає, що ті, хто живе нині, відповідальні як за сьогоднішнє, так і за **майбутнє**. Ця відповідальність спонукає нас знати, хто створив фундамент держави, у якій ми живемо. Ми відповідаємо за те, що залишимо майбутнім поколінням. Вони мають успадкувати й наше сьогоднішнє, і те минуле, яке ми зберегли для них.

Зрозуміло, що в історії людства є вчинки, про які можна пошкодувати. Жорстокість і зради, убивства та голод – може, це все забути, стерти з людської пам'яті? Але як тоді навчити людей не повторювати того, за що буде соромно перед наступними поколіннями? Тому історія – це приклад і повчання, а головне – застереження для майбутнього.

Подорож у часі та просторі

Від сивої давнини у свідомості людей з'явився поділ на «ми» і «вони», на «моє плем'я» і «чуже плем'я», на «близький світ» і «далекий світ». Для греків чи римлян було звичним протиставляти свою громаду і державу варварам. Навіть Геродот, коли писав історію війни між греками та персами, намагався окреслити історію власного народу, порівнявши її з історією сусідніх земель і народів. Виявляється, що історія кожного окремого народу є складовою частиною всесвітньої історії.

З плином часу контакти людей, мореплавання і торгівля виявили різноманіття світу та глибокі розбіжності в культурі, звичаях, релігії та добробуті народів і країн. **Багатоманітність** історії існує в часі та просторі. У часі – це різні періоди історичного розвитку, епохи. У просторі – різноманітність життя народів, які мешкали в той самий час на сусідніх землях.

Наприклад, не всі племена перейшли від полювання та збиральництва до землеробства. Не всі народи й зараз використовують залізні знаряддя праці. Є племена на островах Тихого океану, де кам'яною сокирою зрубають пальму вправніше, ніж сучасний лісоруб сталевим приладдям.

Причини багатоманіття різні. Основним фактором, що зумовив появу племен, які займалися землеробством, був вплив природних умов. Саме там, де природні умови сприяли розвитку добробуту, виникли перші держави.

Скориставшись мережею Інтернет або енциклопедією, знайди матеріали про унікальні племена, яких не торкнулася цивілізація і які не використовують технологій і сучасних досягнень людства. Поділися інформацією з однолітками.

Для чого вивчати історію

У школі ти вивчатимеш **історію як науковий і навчальний предмет**. У вільній, незалежній Україні багато зроблено для того, щоб дотримуватися настанови відомого римського оратора та діяча Марка Тулія Цицерона: «Перше завдання історії – утриматися від брехні, друге – не приховувати правди, третє – не давати ніякого приводу запідозрити себе в пристрасті або в упередженій ворожості».

Становлення історії як науки починається у Греції, де вперше давньогрецькі історики Геродот і Фукидід сформулювали мету та перші методи¹ дослідження історії.

¹**Метод** – сукупність кроків, які потрібно здійснити, щоб виконати певне завдання або досягти певної мети.

Кожна мрія повинна мати спосіб її здійснення. Це кроки, що потрібно виконати. Наведи приклад мети, що ти поставив (поставила) перед собою, та назви методи, які ти використав (використала) для її досягнення.

До грецьких істориків існувала міфічна історія, яскраво представлена в народів, які створили перші держави. Історичні знання передавали обраним людям, а ті, своєю чергою, поширювали їх далі у вигляді міфів і легенд. Та навіть ці примітивні, фантастичні розповіді містили досить правдиву інформацію. Це підтвердили знахідки археологів, які змогли, спираючись на міфи та легенди, виявити залишки поховань, поселень та навіть міст і цивілізацій.

Формування історії як науки триває. Науковці спочатку виконують найбільш кропітку роботу: збирають усі свідчення, факти й докази, розміщують їх у хронологічній послідовності. Ця робота нагадує роботу слідчого. Для того щоб розкрити злочин, він повинен зібрати докази, відновити перебіг подій. Така описова історія є основою для історичних знань.

Як з'явилося сучасне літочислення

Невипадково хронологія та календар є першою темою історії у школі. На уроках уже йшлося про хронологію та стрічку часу. Різні народи мали свою початкову дату літочислення.

Не можна вивчати історію без знання хронології¹. На уроках ти будеш позначати історичні факти на стрічці часу – умовній лінії, що ілюструє час. Є універсальна хронологія, вона бере свій початок із 7 століття н. е. Її винайшов архієпископ Ісидор Севільський. Суть її полягає у встановленні двох відліків часу – до Різдва Христового і після нього. Історики Європи і деяких інших країн обрали саме цю систему. Згодом було прийнято використовувати термін «нова», або «наша», ера. У цій книжці вжито саме це датування – до н. е. (релігійна система також застосовується в наукових і популярних виданнях з відповідним скороченням – до Р. Х.).

У християнському світі існувало близько 200 спроб розрахувати дату творення світу та людини. Одна з таких спроб пов'язана з візантійською ерою, літочислення якої починається в добу Римської імперії з 353 року. За основу розрахунків узято Біблію. Грунтуючись на біблійних твердженнях, християнські богослови дійшли висновку, що оскільки «Адама було створено в середині шостого дня творіння», то «Христос прийшов на Землю в середині шостого тисячоліття», тобто близько 5500 років від «створення світу». Відповідно, історія людства велася із суботи 1 вересня

¹**Хронологія** – самостійна частина історичної науки, що вивчає різноманітні системи обчислювання часу, допомагає встановлювати точні дати історичних подій і здійснює переведення їх у сучасні дати.

5509 року до н. е. У 6 столітті початок візантійської ери було перенесено на п'ятницю 1 березня 5508 року до н. е. Для того щоб визначити дату за візантійською ерою, треба з вересня по грудень додати 5509 років, а із січня по серпень – 5508 років.

У Західній Європі до Біблії додавали коментарі, у яких, зокрема, указували час Божого Творіння. Найвпливовішою в 17 столітті стала думка архієпископа Апера Ірландського, який вираховував час створення світу, що припав на ніч 23 жовтня 4004 року до Різдва Христового. Спроби відійти від біблійної версії створення людини Господом закінчувалися трагічно. Так, було спалено еретика Джуліо Чезаре Ваніні (1585–1619), який учив, що деякі народи пішли від мавп, а люди спершу ходили, як тварини, і лише завдяки вихованню покинули цю звичку.

Найдавніша з розрахунків часу походження людини, мабуть, індійська система літочислення. У давньоіндійських ведах зазначено, що світ створив Брахма. І живе світ один день Брахми. Цей день називається Махаюга. І складається він із чотирьох юг, кожна з яких триває 3000 років за небесним часом. Один небесний рік дорівнює 3600 земним. Таким чином, чотири юги становлять 43 млн 200 тис. років.

Ці факти свідчать, що люди з давніх-давен намагалися пояснити свою появу на Землі. Але фантазія мала бути підкріплена науковими фактами. Проте наука довго не могла надати вченим інструменти для дослідження. Першими, хто озброїв науковців, були представники природничих наук. Ще в 19 столітті вчені знаходили рештки давніх людей, утім поставало питання, як давно вони жили.

З допомогою старших родичів спробуй знайти в мережі Інтернет інформацію про інші системи літочислення (мусульманську, єврейську тощо). Що в них покладено за відлік часу?

Звідки походять українські назви місяців

Київський літопис 12 століття (одна з найдавніших пам'яток історії та літератури Київської Русі-України) також дає нам уявлення про системи виміру часу. Люди, які жили на наших землях, використовували візантійську еру. У межах року слов'яни як землероби послуговувалися звичними нам назвами місяців. Усі вони безпосередньо пов'язані з природними явищами, характерними для річного циклу: наприклад, **січень** – січень (час вирубки лісу), **просинець** (коли після зимової хмарності з'являлося синє небо), **холодець** (тому що ставало студено, холодно); **лютий** – сніжень (падає сніг) чи лютий (люті морози); **березень** – березозол (тут є кілька тлумачень: починає цвісти береза; брали сік з беріз; палили березу на вугілля), **соковик** (нагадування про сік берези); **квітень** –

цвітень (цвітіння садів); **червень** – (червоніють вишні), млечень; **липень** – липець (цвітіння липи); **серпень** – від слова «серп», жнивень; **вересень** – цвітіння вереску; **жовтень** – руень (від слов'янського кореня слова, що означає дерево, яке дає жовту фарбу), паздерник, костричник (паздери – костриці конопель); **листопад** – падолист (час, коли опадає листя); **грудень** – від слова «груда», мерзла земля.

Рік починався 1 березня, приблизно із цього часу розпочинали сільськогосподарські роботи.

*Київський літопис
12 століття.*

Чому слов'янський календар пов'язано з природними явищами? Для чого люди спостерігають за змінами в довкіллі?

Правда, брехня або легенда?

Найскладнішим у вивченні історії є відповідність історичних свідчень дійсності. Люди, які описували історію певних подій, намагалися передавати їх через власне бачення. Оскільки часто вони жили набагато пізніше, така оцінка не була повною. До того ж на оцінку впливали їхні походження, політичні погляди та свідомий намір щось приховати, когось виправдати або засудити. У державах, які намагаються встановити контроль за свідомістю своїх громадян або нав'язати їм певний спосіб думок, має місце фальшування – перекручення історії свого або інших народів. Цей спосіб призводить до створення хибних історичних уявлень.

Спробуй знайти в мережі Інтернет вигадану, хибну історичну інформацію та обґрунтуй, у чому її неправдивість.

Наукова історія повинна не тільки описати історичні події, а й зрозуміти їхні причини, наслідки та зв'язок з майбутнім. Найліпше це розуміли в добу античної Греції. У давньогрецьких міфах розповідалося про два символи історії – **Кліо**, покровительку описової історії, і **Кассандру**, яка володіла даром передбачення майбутнього, проте їй ніхто не вірив. Так греки показали, що поєднати вивчення минулого та передбачення майбутнього дуже складно. Однак потрібно розуміти, що вивчення минулого для передбачення майбутнього – це завдання наукової історії.

Спробуй пояснити, що станеться, якщо людям розповідати неправдиву історію, і чому важливо володіти реальною, справжньою історичною інформацією.

Історичні періоди

Упродовж двох тисячоліть історія дає нам знання про світовий історичний розвиток. Вона встановила причини піднесення та кризи окремих імперій і держав. Вона довела, що після кожного падіння рівень розвитку сягає нових вершин, які значно вищі, ніж вершина попереднього піднесення. Спочатку цей принцип знайшов відображення в легендах і міфах про Золотий, Срібний, Мідний і Залізний віки. Зараз за цим принципом вивчають такі культурні епохи історії: **Первісність, Схід, Античність, Середні віки, Новий час.** У кожній з епох – свої особливості, свій набір ознак. Навчаючись у 5–6 класах, ти дізнаєшся значення перших трьох культурних періодів. Вони відповідають, так би мовити, «віковим» особливостям людства:

1

2

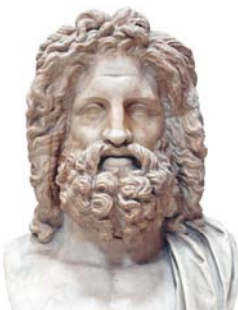

3

- 1) **первісність** відповідає віку немовляти;
- 2) **східні та античні цивілізації** – дитинству, твоєму віку. Разом це величезна частина історії людського суспільства, що охоплює історичний час від 2 млн років тому до падіння Західної Римської імперії в 476 році;
- 3) **наступні епохи** відтворюють, як дорослішає людство.

Визначивши хронологію, ми повинні окреслити регіональні особливості. З давніх-давен люди помітили відмінність в історичному розвитку Заходу та Сходу.

Читаючи цю книжку, ти побачиш ці відмінності й зрозумієш причини та наслідки цих особливостей.

*Захід і Схід –
два світи.*

Україна – складова великих культур світу

Україна – наша Батьківщина – має свою історію. Вона отримала імпульси зі Сходу (від скіфської цивілізації) і потім з 8 століття до н. е. стала розвиватися під впливом західних цивілізацій (грецької та римської). Предки слов'ян контактували зі стародавніми

греками, а потім – і з Римом. Отож унікальність української історії полягає в самотньому неповторному минулому. Земля, на якій ми живемо, стала рідною домівкою для нащадків різних цивілізацій. Тут поступово сформувався місцевий самотній землеробський слов'янський світ, частиною якого є українці. Проте тисячолітні контакти з іншими народами привели до того, що на українській землі споконвіку проживали люди, які належали до різних націй і народностей.

Які народи та народності проживали та проживають на території сучасної України?

Оскільки вплив Заходу був тривалішим, історія України – це складова європейської історії. Коли ти будеш роздивлятися карти, спробуй знайти на них українські землі. Це допоможе тобі знайти підтвердження належності України до європейського історичного простору.

Історія кожної країни є частиною всесвітньо-історичного середовища та цінністю всього людства. Міжнародні організації складають списки тих історичних пам'яток, які становлять Світову спадщину.

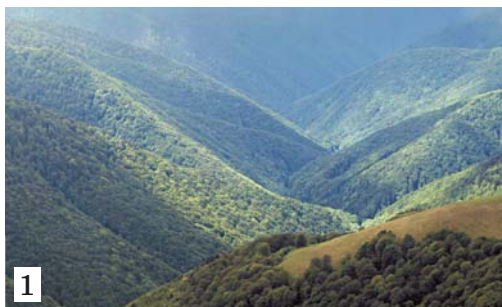
Карта об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні.

Розглянь карту. Скільки об'єктів Світової спадщини, що зареєстровані в ЮНЕСКО¹, є в Україні? Назви їх.

¹Світова спадщина ЮНЕСКО – видатні культурні та природні цінності, що вважаються надбанням усього людства.

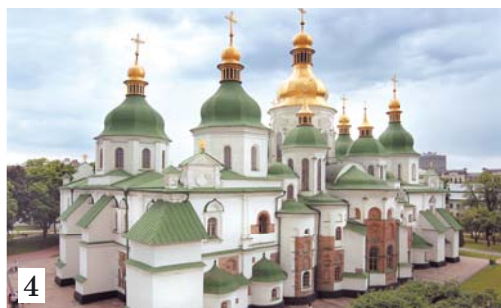
1

2

3

4

5

6

З допомогою старших родичів визнач, які пам'ятки зображено на фото.

Історичні джерела – ключ до пізнання світу

Для того щоб дізнатися про минулі події, досліднику потрібно вивчити та дослідити рештки й документи, що мають назву **історичні джерела**.

Поняття «історичне джерело» має подвійний зміст. З одного боку, це носій історичної пам'яті, тобто інформації або відомостей про ту чи іншу подію, явище, особу, які потрібні й корисні для роботи історика і без яких неможливо відтворити минуле, пізнати сьогодення. З іншого боку, джерело – це історичний факт і явище культури, яке саме потребує вивчення і дослідження, оскільки є результатом діяльності людини.

Ти ознайомишся здебільшого з речовими, писемними та усними джерелами. Кожне з них має свою особливість, і їх вивчають різні спеціалісти-дослідники: археологи та антропологи (речові

Речові історичні джерела.

джерела), історики та філологи (писемні джерела), етнологи та філологи (усні оповідки). Спочатку слід знайти потрібне джерело, потім його реставрувати і тоді визначити автора та час створення.

В аналізі речових джерел використовуються різноманітні методи. Сучасним науковцям набагато легше встановити час виготовлення речей. Наукові методи, наприклад, дають інформацію про спосіб життя людей, вік, особливості виготовлення предметів тощо.

Писемні історичні джерела.

З писемними джерелами працювати легше, вони дають інформацію про ті сторони життя людини, які неможливо відновити під час археологічних досліджень. Але й тут є складності. Річ у тім, що багато писемних джерел утрачено. Часто їх можна відновити за копіями, що створені на багато років пізніше. Під час аналізу таких джерел потрібно не тільки виявити первісний текст оригінального, проте втраченого твору, а й встановити зміни, виправлення та пропуски, зроблені рукою тих, хто їх переписував.

Так, наприклад, більшість античних творів не витримала випробування часом. Їх відновлювали монахи середньовічної Європи та частково арабські вчені. Зрозуміло, писарів іноді не цікавила повноцінна й деталізована копія, і вони вносили зміни згідно з власними уявленнями.

Чи є в тебе вдома писемні або речові джерела історії твоєї родини?

Найскладнішою є робота з переказами міфів, легенд і пісень, оскільки потрібно відновити твір, який мав лише усну форму. Тому кропітка робота з відновлення цих переказів тривала інколи десятки, сотні і навіть тисячі років!

Опрацьовані джерела зберігають у відповідних місцях: речові джерела – у фондах музеїв, писемні – у бібліотеках. Усні джерела відтворюють у книжках, а сучасні етнографічні матеріали (збірки легенд, пісні, колядки та щедрівки) – у записах на електронних носіях.

Саме на підставі вивчення джерел формується уявлення про минулу не вигадану подію, що відповідала об'єктивній реальності. Ця подія стає **історичним фактом**.

Отже, історія – це наука про факти. Факти повинні бути істинними, такими, що відповідають минулому. Саме тому в цій книжці зібрано багато історичних фактів, потрібних для відновлення минулої дійсності. Водночас історичного факту не існує без історика. Саме історик додає фактам послідовності, зв'язує їх у часі й просторі. І найголовніше – доходить висновків, відновлюючи зміст минулого.

Важливо, що з 19 століття українські історики відтворюють **самобутню історію України**. Саме історики створили можливість сьогодні говорити про історичні шляхи нашої Батьківщини. Серед них було багато талановитих людей, і хоча вони народилися в різні часи, жили в умовах іншої державності, їхні праці було присвячено українській історії.

Казки, що справдилися: дві здійснені мрії

Одного весняного дня 1873 року весь світ облетіла звістка: «Відкрито легендарну Трою і знайдено скарби Пріама!».

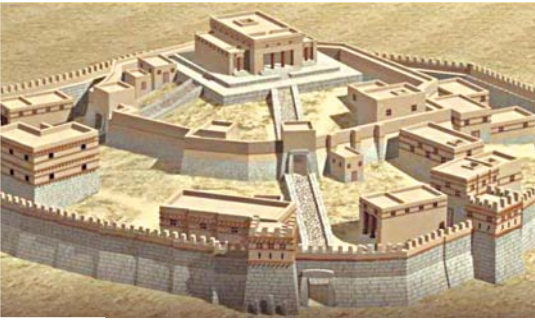
Німець Генріх Шліман, який здійснив це неймовірне відкриття, мав розкопки ще з дитинства. Батько змалку привчав його до історії. І привчив так, що Генріх став вважати за мету всього свого життя докопатися до підвалин історії, до того найважливішого для людства моменту, коли «усе починалося».

Готуючись до подорожі, Шліман вивчав давньогрецькі міфи, насамперед поеми легендарного давньогрецького поета-оповідача Гомера «Іліаду» та «Одіссею», і вирішив довести, що все, що написав автор, – правда.

Щоб реалізувати свою мету, Шліману довелося стати купцем, заробити купу грошей, яку вже в зрілому віці він зміг витра-

Генріх Шліман.

Давнє місто Троя. Реконструкція.

Місто Троя. Сучасне фото.

тити на роботи у Трої, Мікенах та інших містах Греції. У 1871 році, підкупивши турецького султана вигідним кредитом європейських банків, він здобув дозвіл на археологічні розкопки та почав копати. І відкопав Трою та ще й знайшов там неймовірні скарби, які одразу назвав залишками скарбниці останнього троянського царя – Пріама!

Щоправда, потім, уже після смерті Шлімана, виявилось, що, провадячи розкопки, справжню Трою він прогавив. Та ще й понижив її, докопуючись до найглибших шарів і шукаючи скарби. Місто, яке Шліман вважав гомерівською Троєю, виявилось аж сьомим. Попередні шість міст побудували інші люди, які жили там принаймні за тисячу років до Троянської війни. Та й золото Пріама, як виявилось, належало до зовсім іншої історичної епохи: воно було набагато давнішим.

Ще за життя Шліман подарував Берлінському музею давньої історії понад вісім тисяч знахідок з дорогоцінних металів і слонової кістки. А пам'ятки крито-мікенської цивілізації, знайдені пізніше, передав грекам.

Так Генріх Шліман здійснив мрію свого життя і довів: легенди кажуть правду.

У 1893 році, тобто через 20 років після сенсаційних відкриттів Шлімана, український археолог Вікентій Хвойка на вулиці Кирилівській у Києві досліджував стоянку доісторичних мисливців на мамонтів.

Через три роки вчений розкопав схоже селище й поблизу містечка Трипілья (нині в Обухівському районі на Київщині). Саме тоді було визначено, що це якась особлива, невідома досі археологічна культура і її варто вивчити прискіпливіше. Тоді ж ця культура отримала назву «трипільська культура» за місцем свого знаходження.

Вікентій Хвойка.

*Кирилівська стоянка первісних людей епохи палеоліту, м. Київ.
Сучасне фото. Нині тут розміщено автотранспортне підприємство.*

У 1907 році Хвойка почав дослідження на Старокиївській горі. Тут йому вдалося знайти майже всі археологічні культури, починаючи з неоліту. Відкриття центру давнього Києва викликало велику зацікавленість, а Старокиївську гору навіть почали називати «руським Капітолієм».

*Старокиївська гора –
історична коліска Києва.
Сучасне фото.*

*Саме тут правив
князь Кий, і саме
із цього місця взяла
початок Київська
Русь-Україна.*

Завдяки своїй наполегливості Вікентій Хвойка став першовідкривачем величної та яскравої прадавньої культури.

З допомогою старших родичів спробуй знайти в мережі Інтернет інформацію про історичні об'єкти, які дослідили Генріх Шліман і Вікентій Хвойка, та скласти їхній список.

Отже, люди завжди намагалися збагнути минуле, зрозуміти сучасність, підняти завісу над майбутнім, передбачити власну долю і подальший хід подій у житті. Історичний досвід – це дарунок усім, хто хоче дізнатися, як влаштовано світ, чому люди різні, як люди досягли величезного технічного прогресу, чому відбуваються війни і як їх уникнути, як побудувати власну заможну щасливу державу. Цікавим фактам про історію стародавніх часів присвячено цю книжку, де ти зможеш знайти відповіді на ці та інші питання.

Первісна історія людства

Що знає наука про початок еволюції

Слово «людство» означає сукупність людей на планеті Земля. Кожна людина має точну дату народження. Як стверджують учені, у віці трьох років дитина починає усвідомлювати свою відмінність від оточуючого світу і ставити запитання: «Хто я?». Якщо порівнювати історію людства з історією життя людини, то визначити час, коли виникає людство і починається розвиток суспільства, надзвичайно складно. Однак відповідь на запитання: «Хто ми?» – потрібна була й людству. Різні народи в міфах і легендах намагалися з'ясувати, як з'явилося людство.

Існують різні версії походження людства. Одні народи вважали, що людина виникла із землі, глини та пороку. Інші називали рослини та тварин. Австралійці та індіанці Північної Америки не вказували первісного матеріалу, а описували лише спосіб появи людини з безформної живої природи та з підземних глибин. З появою релігії походження як окремої людини, так і людства пояснювали діяльністю божественної сили.

Фантазії в різних версіях походження людини зрозумілі. Вони пов'язані з різними особливостями формування вірувань племен і народів.

Людина складається з трильйонів клітин, тобто такої їхньої кількості, яку навіть важко уявити. Скажімо, рука людини – це близько 2,5 млрд клітин, але вони такі крихітні, що ми не можемо їх побачити. Кожна клітина виконує свою власну роботу, так само, як це роблять люди. Одні клітини допомагають нам виявити світло та бачити його, інші клітини сприяють тому, що ми відчуваємо дотики, деякі клітини допомагають нам чути, ще інші – переносять кисень по тілу, а є клітини, що беруть участь

у перетравленні їжі. Є понад 200 типів клітин в організмі, це як 200 різних робочих професій!

Еволюція – це шлях безперервного вдосконалення живої природи та поява більш розвинутих істот. Чи можемо ми навести приклад, коли живі істоти, що виникли внаслідок цього процесу, не дожили до нашого часу? Що ти знаєш про таких істот?

Близько 40 млн років тому серед тварин, які населяли суходіл, з'явилися людиноподібні істоти. Учені називають їх **приматами**. Припускають, що саме від них розпочався шлях до формування людини. Однак і до сьогодні не існує точної відповіді на запитання, як виникла людина. Одні вчені віддавали перевагу еволюції, другі – мутаціям, треті – космічним впливам тощо.

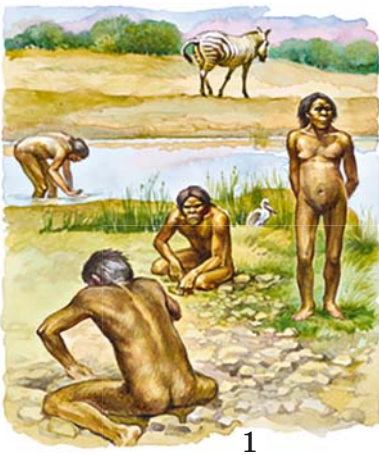
У приматів відзначається збільшення зросту та поглиблення очних орбіт, яке поліпшує зір. У межах малого льодовикового періоду (35–25 млн років тому) у рештках приматів, виявлених у Ель-Файюмі (неподалік від Каїра), уже нараховується 32 зуби, як у людини. Спираючись на наукові методи, учені намагаються простежити подальший хід еволюції приматів. Близько 20 млн років тому відбулося від'єднання від мавп особливої родини **людиноподібних** (гомінідів). Саме в межах цих видів відбулося виокремлення двох ліній еволюції – людиноподібних мавп і лінії власне людини.

Предки людини, давні люди, виникнення людини сучасного виду

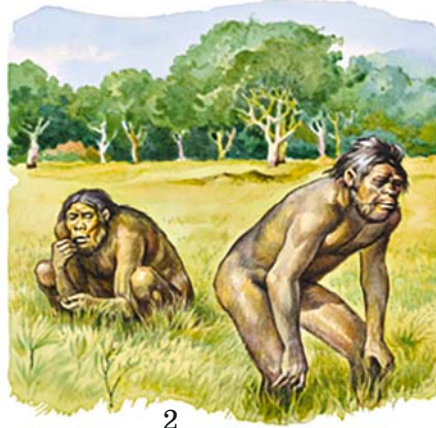
Далі історія еволюції людини доповнилася не менш цікавими фактами. У період 5–3 млн років тому у Східній Африці тривав інтенсивний процес еволюції приматів у бік людини. Спочатку окремі істоти з родини людиноподібних переходять до пересування на нижніх кінцівках (або до прямоходіння). Водночас у центрі та на заході континенту відбуваються зміни іншого ґатунку. Людиноподібні істоти розвиваються фізично, у них видовжуються верхні кінцівки для лазіння по деревах. Так, починають формуватися види сучасних людиноподібних мавп (гібонів, горил, шимпанзе, орангутанів). Вони ще суттєво віддалені від людства, між нами та ними лежать мільйони років змін.

Незважаючи на нові методи та знахідки, учені поки не можуть відтворити весь механізм змін. Отож спробуємо надати факти, що використовують як докази численних гіпотез та версій.

Зміна клімату та утворення савани в Східній Африці примусили предків людини перейти до пересування на двох кінцівках. Як наслідок, вивільнилися руки. Руками **австралопітеки** («південні мавпи») збирали горіхи, насіння, корінці та плоди рослин.

1

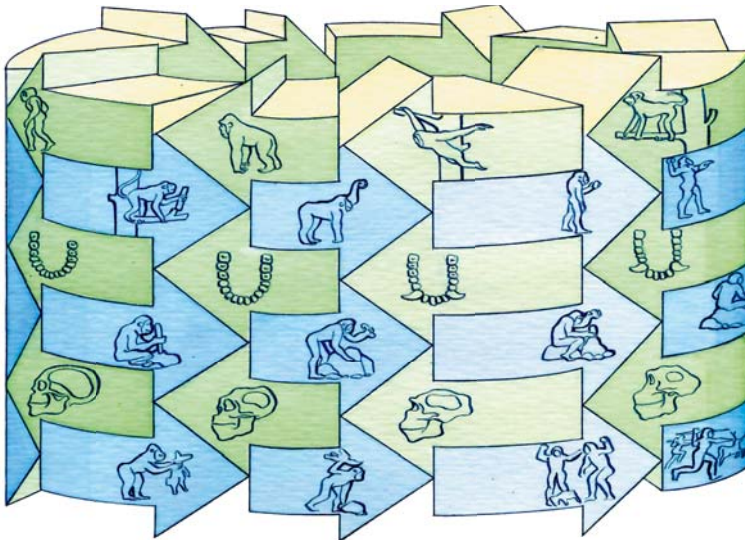
2

3

Життя і заняття австралопітеків: 1 – два австралопітеки виготовляють кам'яне знаряддя, третій – п'є воду з річки. Поруч стоїть жінка; 2 – австралопітеки збирають їстівні корінці й насіння; 3 – зображення одного з видів австралопітека, рештки якого знайдено в Африці, і його знарядь праці.

Також австралопітеки вживали в їжу дрібних тварин. Отже, вони опанували і збиральництво, і мисливство. Учені, які знайшли рештки цих істот, відкрили поруч із ними перші кам'яні знаряддя праці. Це були грубо оббиті камені. Кожна така зміна приводила до появи нових здібностей. Це можна представити у вигляді такої таблиці:

Пересування

Кидання

Розвиток зубів

Використання знарядь праці

Збільшення об'єму мозку

Полювання

Чи впливали еволюційні зміни на вірогідність того, що австралопітеки могли отримати переваги перед звичайними тваринами? Як, на твою думку, ці переваги впливали на можливість існувати в дикій природі?

Саме під впливом таких змін відбулася поява наступного виду предків людини, що розселилися вже за межі Африки. Рештки **пітекантропів** знайдено на Далекому Сході (острів Ява, Китай), у Східній Африці (Кенія), Північній Африці та Європі (Німеччина, Угорщина). Знахідки стоянок цих істот є і в Україні (с. Королево на Закарпатті).

Королевська стоянка раннього палеоліту в селищі Королево Виноградівського району

Закарпатської області – найдавніша людська стоянка в Центральній і Східній Європі, якій приблизно 1 млн років. Розташована на пагорбі заввишки 120 метрів над річкою Тисою. Сучасне фото.

Пітекантропи були ще дуже схожі на австралопітеків: тіло вкрите шерстю, низький спадистий лоб, надбрівні дуги виступали вперед, а масивна нижня щелепа мала лише натяк на підборіддя. Проте були й відмінності. Мозок пітекантропа був більш розвинутий, ніж у його попередників.

Пітекантропи жили стадами, оскільки так легше було захищатися від хижаків, здобувати їжу. Стадо – це група з 20–30 осіб. Пітекантропи не тільки збирали їстівні рослини, а й колективно полювали. Це давало змогу вбивати великих тварин (оленів, слонів).

Життя в колективі привело до розподілу обов'язків: чоловіки займалися полюванням, а жінки та підлітки – збиральництвом, тобто збирали корінці, злаки, гриби, ягоди, плоди. Пітекантропи навчилися робити перші житла у вигляді хиж з гілля та хмизу. За такі вміння цей вид отримав назву «людина вміла», або «людина з прямою ходою».

Щоб дізнатися більше про предків людини, знайди в мережі Інтернет і переглянь відеоматеріал «У первісної людини та великих мавп – спільні предки».

Близько 750 тисяч років тому наші предки навчилися користуватися вогнем. Спостерігаючи за лісовими пожежами, виверженнями вулканів, спалахами блискавки, вони зрозуміли, що вогонь можна використовувати для своїх потреб. Він не тільки захищав від холоду, а й допомагав готувати їжу, яка легше засвоювалася організмом. Це, зі свого боку, зумовило зміни в будові зубів і м'язів обличчя. За допомогою вогню легше було організувати полювання та відганяти хижих звірів. Удосконалилися і кам'яні знаряддя. Найдавніші знаряддя праці наших предків –

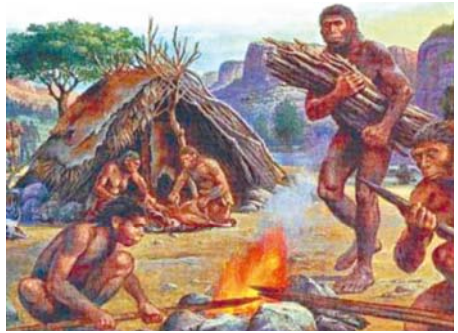
це кам'яне рубило та сокира. За їхньою допомогою пітекантропи могли виготовляти інші знаряддя з кістки та дерева.

Приборкання вогню дало для стародавньої людини новий стимул до спілкування. Вогнище, що давало тепло та безпеку, об'єднувало чоловіків, жінок і дітей. Під захистом яскравого полум'я вони могли виготовляти знаряддя праці та зброю, готувати їжу, їсти, спати. Ось так вогнище, незалежно від того, де воно було, чи в печері, чи просто неба, ставало центром спілкування та сприяло розвитку сімейного способу життя. До того ж необхідність постійно підтримувати вогонь, щоб він не згас, сприяла зміцненню уявлень про «дім» – місце, куди завжди поверталися мисливці з полювання. Зміцнення «відчуття дому» стимулювало у членів груп бажання спілкуватися для передавання досвіду та своїх відчуттів. Так, приємні відблиски вогню прискорювали надзвичайно важливий розвиток мови.

За даними вчених, чисельність австралопітеків на Землі складала 10–20 тисяч, пітекантропів – 125 тисяч. Найзагадковішим з усіх предків сучасної людини є **неандерталець**. Так назвали представників людського роду, чії рештки було вперше знайдено біля притоки річки Рейну Неандерталь (поблизу Дюссельдорфа, Німеччина). Зараз у світі знайдено понад 500 стоянок і понад 100 кістяків і черепів неандертальця. Цей вид у науці називають давньою людиною (але й досі використовують назву «неандерталець»). Проте не всі вчені вважають його предком людини. Існує припущення, що вони не розвинулися в сучасних людей і вимерли.

Головна причина – це те, що неможливо знайти наукові докази щодо перетворення неандертальця на сучасну людину. Немає й чітко зафіксованих перехідних форм, також існує проміжок часу між останньою знахідкою неандертальця (рештки датують часом 27 тисяч років тому) і знахідками в цих районах людей сучасного типу – **кроманьйонців**. Перші рештки кроманьйонця було знайдено 1868 року в печері Кро-Маньйон у департаменті Дордонь (Франція). Тому так стали називати і всіх людей сучасного типу.

Отже, неандерталець був останньою стародавньою, первісною людиною. Він виник унаслідок повільної еволюції (п'ять мільйонів років), початком якої був австралопітек, предок людини, що дав початок людині вмілій. Крім того, існували різновиди предків людини, що не пройшли випробування часом.

Стародавні люди розпалюють багаття.

*Річка Дюссель у місці
знахідки неандертальця,
Німеччина. Сучасне фото.*

*Печера Кро-Маньйон, Франція.
Сучасне фото.*

Чому в людей виникла мова? Яке значення вона мала для їхнього спільного життя? Чи сприяла мова вдосконаленню знарядь праці, збиральництва та полювання?

Вплив кліматичних змін на життя людини

У Європі кліматичні умови сприяли поширенню мисливських груп по 30–40 осіб. Територія поселень сягала таких великих розмірів, що потрібно було кілька днів, щоб пройти її з кінця в кінець. Однак такої величезної площі вистачало тільки на те, щоб люди могли спокійно добувати м'ясо впродовж року, не завдаючи непоправної шкоди тваринам, що мешкали тут.

Утім їхньому світу судилося раптово змінитися. Приблизно 200 тисяч років тому почалося похолодання. Природні умови змінилися, адже до цього вітер ніколи не морозив тіло, а з неба ніколи не падав сніг. Але, оскільки мисливці вели кочове життя, для них і тепер було природно перебиратися туди, куди йшли стада тварин, на яких вони полювали. Групи, які раніше не відчували особливої потреби у вогні, одязі або штучних укриттях, училися захищатися від холоду в північних груп.

Льодовик.

По всьому світу в горах випало стільки снігу, що за літо він не встигав розтанути. Рік за роком сніг накопичувався, заповнюючи глибокі ущелини, утворюючись лід. У момент найбільшого свого просування льодовики вкрили понад 30 % усього суходолу (зараз вони охоплюють лише 10 %).

Особливо постраждала Європа. Навколишні океан і моря слугували невичерпним джерелом випаровування вологи, яка, перетворившись на сніг, живила льодовики, що сповзали з Альп і Скандинавських гір на рівнини континенту і вкривали десятки тисяч квадратних кілометрів.

Різкі зміни в навколишньому світі, природно, давали поштовх винахідливості мешканцям Європи, тимчасом як жителі Африки та Азії, де клімат залишався більш рівним, були позбавлені такого стимулу. Оскільки Європу з трьох боків оточували моря, у ранньої людини розумної не було легкого шляху відступу в тепліші землі з початком зледеніння.

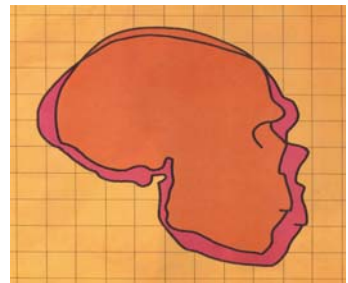
Приблизно 75 тисяч років тому неандертальців спіткало важке випробування – льодовики знову перейшли в наступ. Клімат цього льодовикового періоду на початку був відносно м'яким: зими стали сніговими, а влітку трималася прохолодна дощова погода. У колишні льодовикові періоди групи ранньої людини розумної зазвичай ішли з таких непривітних країв. Але неандертальці їх не полишили, – у всякому разі влітку вони добували м'ясо, пересуваючись за стадами північних оленів, шерстистих носорогів і мамонтів.

За період із 75 до 40 тисяч років до н. е. неандертальці зуміли опанувати багато місцевостей, які були недоступними для їхніх предків. Європейські неандертальці не злякалися холоду та освоїли всю європейську територію, зокрема й територію сучасної України.

Неандертальці винайшли новий спосіб виготовлення знарядь праці, завдяки якому різноманітні пристосування здобули перемогу над простим оббитим камінням. Кам'яний інвентар неандертальців набагато різноманітніший, ніж у їхніх попередників.

Ці два накладені один на одний черепи демонструють анатомічну відмінність неандертальців і кроманьйонців. Давніший череп (червоний колір) з Ла-Шапель-о-Сен відрізняється масивністю кісткової структури, похилим чолом, зрізаним підборіддям і опуклістю на потилиці. Навпаки, череп кроманьйонців (помаранчевий колір) виглядає сучасно – він менший, має чіткий виступ підборіддя, високе чоло і належить тим, хто прийшов на зміну неандертальцям.

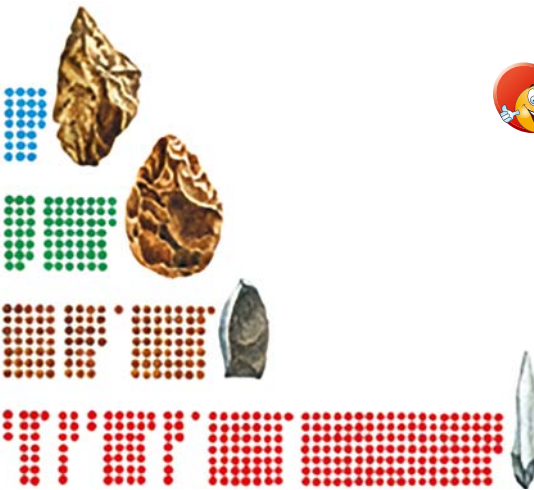

З моменту виготовлення перших знарядь праці починається кам'яний вік. Примітивні рубила та шкребки робили ще австралопітеки і пітекантропи (2,5 млн років тому). Неандертальці вдосконалили кам'яні знаряддя праці. Майстри кам'яного віку навчилися від великого округлого каменя відколювати заготовки,

з яких виробляли потрібний інструмент. У неандертальців було понад 60 видів інструментів, за їхньою допомогою можна було різати, проколювати, видовбувати та рубати. Найчастіше серед знахідок трапляються крем'яні ножі, шкребки для оброблення шкури, проколювачі та сокири. У степах, де важко було знайти потрібний камінь, знаряддя праці іноді робили з кісток та рогів тварин. Знайдено, наприклад, гачки з кісток для риболовлі.

Нижній палеоліт (від грецьких слів «палайос» – древній і «літос» – камінь) відповідає примітивним знаряддям праці предків людини (австралопітеків і пітекантропів). Знаряддя, пов'язані з неандертальцями, хоч би де ті проживали, називаються знаряддями праці середнього палеоліту. А знаряддя, пов'язані з кроманьйонською стадією розвитку людини, – знаряддями праці верхнього палеоліту («верхнього» тому, що їх знаходять у шарах, розташованих над шарами з давнішими знаряддями).

Більшість знарядь праці середнього палеоліту являє собою відщепи – кам'яні пластини, які відколювалися від спеціально оброблених ядер, а потім додатково оброблялися для отримання бажаного робочого краю. Майстри верхнього палеоліту також сколювали пластини, але в інший спосіб. Це були так звані ножі, у яких довжина перевищує ширину щонайменше вдвічі. Ця зміна основного знаряддя праці така помітна, що іноді можна з одного погляду відрізнити колекції знарядь праці неандертальців і кроманьйонців одна від одної.

Зростання майстерності проявлялося й у виробництві кам'яних знарядь праці.

Цятками показано кількість ударів, які потрібно було зробити для виготовлення знаряддя праці. Групи цяток означають кількість різних операцій, потрібних для виготовлення: ручного рубила людини вмілої – 25 ударів та одна операція; кроманьйонського ножа – 251 удар і дев'ять операцій.

Життя неандертальців та їх зникнення

Кліматичні зміни змушували неандертальців пристосовуватися до нових умов життя. Вони ховалися від негоди в печерах, де вогонь не давав їм замерзнути, виготовляли нові знаряддя для

полювання та праці. Мисливці навчилися робити ловильні ями, заганяли коней, биків і оленів у болота та інші природні пастки, влаштовували засідки. Кістки тварин слугували будівельним матеріалом, а шкури – першим одягом.

У Центральній Європі, на території сучасної Німеччини, проходив південний кордон льодовика, де в листопаді–грудні панувала зима. Окрім дрібних тварин, тут могли жити лише шерстисті носороги та вкриті рудою шерстю мамонти. На території України у степах кочували стада оленів, зубрів і диких коней. Люди жили в печерах, вхід до яких робили з південного боку та закривали шкурами тварин. У печерах палали вогнища, які були джерелом світла й тепла.

Мова неандертальця постійно розвивалася. Поступово у стародавніх людей почали з'являтися риси, які притаманні тільки людям. Це – турбота про людей похилого віку, яких забезпечували інші члени групи. Людські риси проявлялися і в обрядах поховання. Люди клали в могилу знаряддя праці та продукти, якими, на їхню думку, міг скористатися небіжчик.

Нестача їжі примусила неандертальців переходити до полювання на певний вид тварин. З такою твариною мисливці пов'язували всі надії на існування. Вони вірили, що «свою» тварину можна задобрити або зачаклувати і цим забезпечити успіх на полюванні. Так виникли перші вірування у зв'язок між твариною та людиною. Перед виходом на полювання мисливці здійснювали певні дії, спрямовані на успіх справи. Ці ритуали та імітація полювання стали особливістю окремих груп мисливців, елементом примітивної духовної культури.

Неандертальці вміли добувати вогонь самі, а не користувалися природним (запалюючи деревину, хмиз від палаючих дерев, кущів тощо під час пожеж, що сталися, наприклад, унаслідок удару блискавки). Вони добували вогонь тривалим тертям одна об одну

*Неандертальці
на полюванні.*

сухих трісок або ударами кременя об камінь над сухим мохом чи травою, доки не виникала іскра.

Щодня групи мисливців виходили на пошуки здобичі, застосовуючи прийоми **загінного полювання**. Тобто вони гнали тварин у природні пастки або засідки, з яких інші мисливці кидали списи або каміння. Зазвичай, якщо вбивали велику кількість дичини, влаштовували тимчасову стоянку для переробки м'яса. На цьому місці іноді споруджували житла з кісток або іклів мамонта. Рештки такої стоянки є і в Україні (Молодове-5, с. Братанівка Сокирянського району Чернівецької області).

Близько 40–27 тисяч років тому температура влітку в Європі становила лише +10 °С. Неандертальці виготовляли одяг, зшиваючи шкури тварин жилами. Основною їхньою їжею було м'ясо. Рухливі групи (20–30 осіб у кожній) повинні були видобувати 200 кг м'яса на тиждень. Це примушувало їх постійно вдосконалювати та передавати з покоління в покоління свої мисливські навички. Навесні та влітку м'ясна їжа доповнювалася рослинною – їстівними корінцями, плодами, горіхами, грибами, які збирали жінки та діти.

Чому фізична сила, полювання на певний вид тварин, посилення ролі полювання не змогли забезпечити неандертальця засобами для виживання? Порівняй засоби полювання сучасних мисливців і неандертальців.

Історія має свої таємниці. В історії первісного суспільства такою таємницею є зникнення неандертальців. Деякі вчені навіть висувають припущення, що неандертальці існують і нині, а інші взагалі не вважають їх людьми. Так виникла легенда про «снігову людину». Деякі мандрівники та альпіністи стверджували, що бачили її, приносили фотографії слідів, описували її зовнішній вигляд. Таємниця зникнення неандертальця – одна з проблем сучасної історичної науки.

Проте кроманьйонці зуміли перебороти всі труднощі. Льодовики ще декілька разів насувалися на Європу. У часи останнього льодовика (35–10 тисяч років тому) на зміну неандертальцю прийшов кроманьйонець – нова істота, яка вже мала риси сучасної людини – «*Homo sapiens*» («людина розумна»).

Знайди в мережі Інтернет і переглянь відеоматеріал «Неандертальці. Кінець епохи (документальний фільм)». Чи переконали тебе свідчення про переваги кроманьйонця над неандертальцем?

Перші справжні люди

Людей, що прийшли на зміну неандертальцям, уже можна назвати справжніми людьми. Вони швидко розселилися по всій території Землі, заселили арктичні райони і вперше ступили на землю Америки та Австралії.

Відступ льодовика і зміна клімату стали головною причиною вимирання мамонтів, шерстистих носорогів, вівцебиків, бізонів та інших, більш рухливих, тварин (зокрема, північних оленів). Крім того, в останню добу палеоліту через танення великих мас снігу утворилися зони підтоплення, навіть повені, що нагадували біблійний потоп. Це мало катастрофічні наслідки для Європи і, зокрема, України. Кількість населення невпинно скорочувалася до початку доби неоліту, коли люди знайшли можливість дати відповідь на цей виклик.

*Людина розумна
(Homo sapiens).*

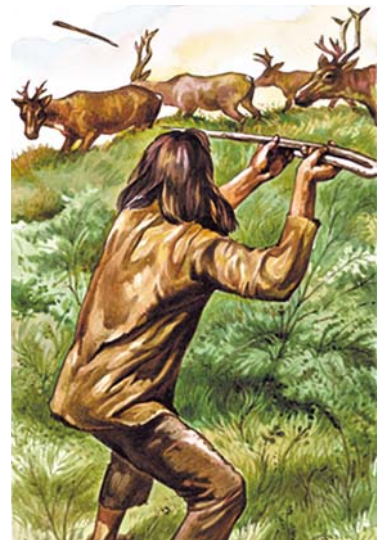
Освоєння нових територій сприяло розвитку знарядь праці, появи нових видів одягу та житла. Крім кам'яних знарядь праці, з'явилися вироби з кісток та рогів тварин. Значним винаходом того часу стала **списокидалка** – коротка палиця із зубцем, який утримував тупий кінець списа. Вона давала змогу не тільки кидати спис на 150 метрів, а й збільшити швидкість його польоту.

Більш рухливих і дрібних тварин важко було полювати без досконалої зброї. Час появи лука та стріл залишається загадкою для археологів. Оскільки лук виготовлявся з дерева і сухожилля, то було б справжнім дивом, якби вони збереглися до нашого часу.

Не тільки метальна зброя, а й удосконалення організації життя стало відповіддю людей на нові обставини. Полювання завжди доповнювалося збиранням їстівних рослин. Але поступово люди звернули увагу на те, що деякі рослини можна вирощувати. Цьому сприяло й потепління. Лише деякі групи навчилися сіяти рослини, які забезпечували їх їжею на весь рік.

У районах, де було розвинуте мисливство, люди згодом стали приручати тварин. Поступово окремі види тварин одомашнили. Завдяки цьому люди мали молоко, м'ясо, вовну, шерсть без полювання.

Першою свійською твариною стала вівця, потім – коза, а згодом – велика рогата худоба. Для захисту зернових запасів від гризунів люди одомашнили кішку, а для допомоги під час полювання та випасання худоби – собаку.

Полювання з використанням списокидалки.

У давні часи дикі коти були спритними, жорстокими й небезпечними мисливцями. І, на відміну від собак, яких століттями виводили методами селекції, сучасні коти генетично дуже схожі на своїх давніх предків. Знайди в мережі Інтернет і переглянь відео «Світова історія і коти [TED-Ed]» про одомашнення котів. Що нового ти дізнався (дізналася)?

Дедалі більше людина навчалася не просто брати від природи готові продукти, а й виробляти їх своєю працею. З появою нових видів господарства люди змогли перейти до постійного проживання на одному місці, тобто до осілого способу життя.

Змінилися знаряддя праці, предмети домашнього вжитку. Люди навчилися свердлити та шліфувати камінь, обробляти деревину, виготовляти глиняний посуд. Житло будували на кам'яних фундаментах із глинобитними стінами. До них прибудовувалися господарські приміщення. Неандертальці жили мисливськими групами, а кроманьйонці стали утворювати нові суспільні зв'язки за родинним принципом.

Згодом родинні відносини лягли в основу нової форми суспільної організації – **родової общини**. Кожна така група людей складалася з родичів, і все, що здобувалося, ставало спільним. Групи людей ставали постійними та міцними, тому що всіх членів групи пов'язували родинні зв'язки й загальна власність на угіддя та здобич.

Знайди в мережі Інтернет і переглянь документальний фільм «Перші мешканці краю». Чи можна зарахувати Україну до зони, де відбувалося формування сучасної людини?

Виникали поселення родових общин, які нагадували справжні міста. Зараз такі поселення розкопано в Малій Азії, на Близькому Сході, у Західному Ірані, в Індії та інших місцях. З удосконаленням знарядь праці люди почали швидше освоювати нові землі, передавати знання сусідам. Вони обмінювалися з іншими общинами не тільки своїм досвідом, а й культурними рослинами та свійськими тваринами. Наприкінці неоліту (6–8 тисяч років тому) люди навчилися відгодовувати худобу в зимовий період у хлівах. Склад стад став різноманітнішим. У IV тисячолітті до н. е. приручили коня, згодом свійською твариною став верблюд. Пересуваючись разом із чередами, деякі племена могли цілком перейти до скотарства. Такі племена називають **кочовими**, на відміну від осілих жителів, які жили тільки рільництвом.

В одних районах сівба відбувалася після дощу, в інших – почали висаджувати рослини у вологий ґрунт (біля озер, річкових заплав). З'явилася іригація – система рільництва, заснована на використанні природної вологи для поливу рослин.

Інші общини підвищували родючість ґрунту випалюванням дерев і кущів та оранкою чи перемішуванням верхнього шару з попелом. Такий спосіб обробітку землі називається орним, чи мо-

тичним, рільництвом. Воно було поширене на території сучасної Чехії, Словаччини, Данії, Англії, Північної Італії та Південно-Східної Азії. На території України, Молдови та Румунії найбільших успіхів у землеробстві досягли племена трипільської археологічної культури (IV – середина III тисячоліття до н. е.).

Згодом люди стали виготовляти знаряддя праці не тільки з каменю, кісток тварин і деревини, а й з міді та бронзи. Спочатку люди ознайомилися з властивостями самородної міді, яка була придатна для виготовлення знарядь будь-якої форми куванням, а згодом навчилися плавити її з руди. Уперше мідь використали мешканці Передньої Азії та центральних районів Іраку в IV тисячолітті до н. е. На Європейському континенті вона була відома у Греції, на Балкано-Карпатських землях, на території сучасної України.

Пізніше на Британських островах і на землях сучасної Португалії з'явилися вироби з бронзи – сплаву міді та олова. Відкриття міді й бронзи означало завершення кам'яного віку й початок віку металів. Поступово люди довідалися про властивості заліза. У Передній Азії було знайдено вироби з метеоритного заліза. Але по-справжньому залізо навчилися обробляти у II–I тисячолітті до н. е. Виготовленням знарядь праці та предметів побуту займалися певні люди – ремісники. Такий вид діяльності називається ремісництвом.

Виробництво гончарного посуду відставало від виробництва металів. У Передній Азії вперше з'явилися печі для випалювання гончарного, тобто виготовленого за допомогою гончарного круга, посуду. Згодом люди навчилися прясти і ткати вовну, обробляти шкури, різати по кістці, робити човни, меблі, будувати житло та шити одяг.

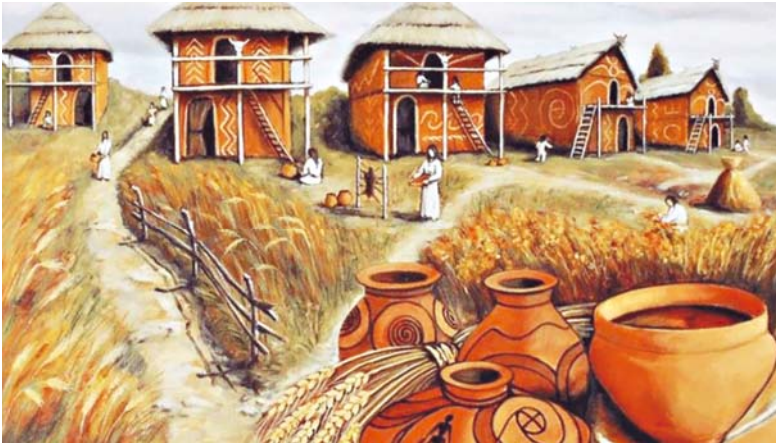
Виникнення землеробства, скотарства та ремесел привело до появи нових видів господарської діяльності. Якщо раніше люди брали готовий продукт від природи, то тепер вони самі втручалися в природне середовище, створювали нові види рослин, тварин і матеріалів. Як ти вважаєш, чи завжди таке втручання має позитивні наслідки?

Трипільці

З оповіді про українського археолога Вікентія Хвойку ти вже знаєш назву «трипільська культура». Вивчення цієї культури триває до сьогодні, і щороку археологи відкривають нові сторінки.

Освоєння трипільцями території нинішньої України було процесом поступовим: освоєння Правобережжя України тривало понад тисячу років.

Трипільцям було відоме колесо, зокрема, археологи періодично знаходять іграшки – тварин на колесах. Однак, як ствер-

*Поселення
трипільців.
Художня
реконструкція.*

джують археологи, колесо не знайшло практичного застосування у трипільців. І замість возів вони навіть улітку використовували величезні сани, у які запрягали пару биків. Вони віддавали перевагу вирощуванню ячменю, проса та пшениці. Рільництво було, найімовірніше, мотичним (рогове рало залишало тільки борозну для зерна), оскільки підтвердити інше знахідками не вдалося.

Знайди в мережі Інтернет і переглянь документальний фільм «Трипільське диво». Поміркуй, чи вплинула ця самобутня культура на звичай наступних мешканців України.

Після збирання врожаю трипільці переходили на нові землі. Люди належали до різних племен, які воювали між собою. Зовсім недавно археологи знайшли сліди оборонних споруд. Майстри виготовляли знаряддя праці з кременю, міді та бронзи.

Трипільські горни для виготовлення кераміки старші майже на три тисячоліття за ті, що раніше вважалися найдавнішими в Європі. До того ж технологія їхнього виробництва була дуже досконалою та дозволяла отримувати мальований посуд і не покривати його кіптявою, як це буває у звичайному горні.

Проте чудові житла і великі міста трипільців раптом зникли. Як говорить сучасний дослідник Трипільля археолог Михайло Відейко, «люди нікуди не поділися, але вони стали жити інакше. Просто змінилася культура. Через економічну кризу попередні культурні досягнення було втрачено. Залишилося тільки те, що потрібно було: воювати й виживати. А всі ці красиві будинки, храми і все, що було не потрібне для виживання, зникло».

Поселення-гіганти часів трипільської культури, що займають площу в 2045 гектарів, заповідник та унікальні знахідки археологів – усе це можна побачити, а також відчувати себе частинкою трипільської цивілізації в селі Легедзине Тальнівського району, що

на Черкащині. Окрім будівель трипільської культури натуральної величини, що утворюють музей просто неба, тут також можна побачити різноманітні експонати тієї доби: посуд, черепки, знаряддя праці з кісток та каміння, глиняні статуетки тварин та людей, яким уже понад 5 тисяч років.

Культура первісних людей

Чи збереглися твої дитячі малюнки? Ти пам'ятаєш, що ти любив (любила) малювати? Які думки і вподобання ти намагався (намагалася) передати у своїх малюнках?

У перших людей також проявилася ця «дитяча» риса – малювати життя, яке оточує людину. Неандерталець не малював, проте його наступник, кроманьйонець, створив цілі галереї малюнків та сотні глиняних і кам'яних скульптур і фігурок. Це мистецтво вражає своєю природністю та безпосередністю.

Знайди в мережі Інтернет і переглянь відеоматеріал «Мистецтво первісної людини». З якою метою творили первісні художники?

З'явилися прикраси: їх носили на тілі або прикрашали ними одяг. Це – різноманітні застібки, шпильки, намиста, браслети тощо. Так, чоловіки найчастіше носили намисто із зубів ведмедя або іншого хижака. Серед прикрас архео-

Наскельний малюнок у печері Альтаміра, Іспанія.

логи знайшли й цікавіші предмети – ознаки влади. Це ритуальні списокидалки та «жезли вождя».

У складних умовах життя люди передавали владні повноваження лідерам – вождям і старійшинам, які керували життям громади. Так виникла **аристократія**, яка спиралася на традиції та вірування. Згодом на місце родових зв'язків приходять стосунки сусідів. Проявляються відмінності в мові, мистецтві та звичаях. Виникають більші угруповання общин – **племена**. Вони починають ворогувати за кращі землі, мігрувати в пошуках ліпших умов, проте намагаються зберегти свою неповторність.

А таємниці історії й надалі залишаються. Тож майбутнім історикам стане у пригоді й фантазія. Мегалітичний комплекс у Карнаку (Франція) – найбільше у світі скупчення мегалітичних споруд.

Комплекс мегалітів («великих каменів») включає алеї курганів та окремих споруд – понад 3000 доісторичних мегалітів, висічених з місцевих скель і споруджених невідомими докельтськими народами Бретані понад 5 тисяч років тому. Окремі камені датуються ще давнішим періодом, їх встановили в 4500 роках до н. е.

Менгіри, м. Карнак, Франція. Сучасне фото.

Різні епохи породжували різні теорії, які намагалися пояснити таємницю цих каменів. У 19 столітті висловили припущення, що це були місця, присвячені сонячним і місячним культам. Водночас інші дослідники вважають, що ці місця були своєрідними «шляхами», що вели до кам'яних храмів, які згодом було знищено. Дослідники припускають, що ряди каменів були гробницями атлантів, які загинули під час Троянської війни або іншої битви. Тобто в історії завжди є місце для нових знахідок і теорій.

Знайди в мережі Інтернет і переглянь відеоматеріал «Менгіри у Карнаку – пам'ятка мегалітичної культури». Зверни увагу на масштабність мегалітичних споруд.

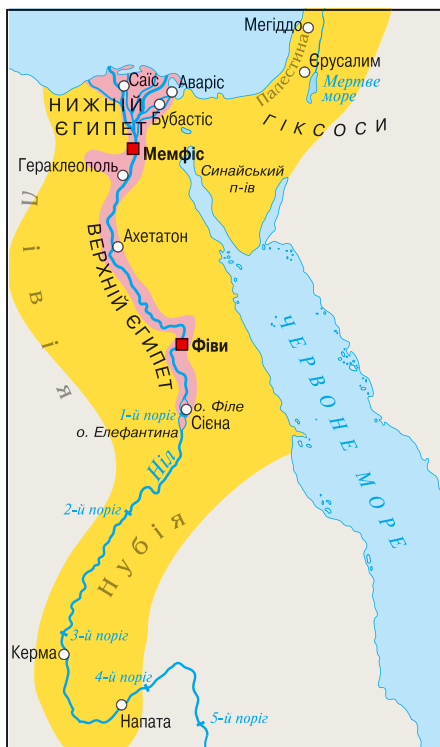
Країна фараонів і пірамід

Природа і держава в долині Нілу

Учені вважають, що перші держави-цивілізації виникли там, де природні умови особливо сприяли людям. Колись північна частина Африканського континенту була сприятливою для життя, наприкінці льодовикового періоду, з 8000 по 6000 рік до н. е., кліматичні умови навіть поліпшилися. Але тільки-но льодовик розтанув, північ Африки зазнала посухи.

Люди були вимушені полишити землі, що перестали їх годувати, і знайти нову домівку на берегах Нілу. Долину цієї річки стали називати Та-Кемет – Чорна земля. Там, де закінчувалася Чорна земля, починався світ піщаних і кам'яних пустель – Червона країна (Дезере). Пізніше, від греків, країну стали називати Єгиптом. Площа Давнього Єгипту складала близько 50 000 квадратних кілометрів. Це у 12 разів менше за територію сучасної України! Проте ця територія годувала величезну кількість людей.

Але й на Чорній землі життя не було легке. Жителі Нижнього Єгипту повинні були дати собі раду: вирубати зарості очерету, осушити

Карта Давнього Єгипту.

болота. Єгипетський очерет називали папірусом. У його заростях водилися змії, різноманітні птахи, хижаки, а в самій річці – крокодили та гіпопотами. Над мочарами літали хмари комах. Давні єгиптяни ще не наважувалися селитися близько до річки, оскільки під час повені вода заливала поля та долину біля русла. Але з удосконаленням знарядь праці розпочався «великий наступ» на нільську долину. Єгиптяни укріплювали береги, створювали насипи з глини та різаного очерету, споруджували греблі для того, щоб мул ліпше осідав на полях.

1

2

3

4

Мешканці дельти Нілу і сьогодні ті самі: нільський крокодил (1), бегемот (2), тигрова риба (3) та фламінго (4). Сучасні фото.

Завдяки сприятливому клімату та родючому ґрунту долини Нілу виникли всі умови для існування вражаючого різноманіття видів. З незапам'ятних часів літали над долиною Нілу різноманітні птахи: соколи та орли, ібіси та журавлі, чайки та чаплі, дикі гуси та качки. У прилеглих болотах знайшли притулок, крім птахів і риб, бегемоти, водні буйволи, кабани, крокодили, у доколишніх степах водилися леви, барси, горні козли, олені, антилопи, гієни та шакали.

У червні в Єгипті настає нестерпна спека. Небо ясне, нещадно палить сонце. Від спеки й відсутності вологи земля стає сухою, вкривається тріщинами, твердіє як камінь. У таких умовах великі річки міліють, а маленькі пересихають. Проте з Нілом відбувається дещо дивне та незрозуміле: вода в ньому прибуває і стає то зеленою (водорості з боліт), то темно-бурою (домішки вулканічного пилу з гір). Звідки вона береться, що це за загадка?

Ніл майже не має притоків, дощів у долині випадає мало, а річка починає розливатися. Річ у тім, що в горах, де містяться витoki річки, починається сезон тропічних злив, який відбувається щороку. Рівень води піднімається в середній течії на 13–14 метрів, а в дельті – на 7–8 метрів. Найвищий рівень води припадає на вересень, а в грудні річка входить у свої береги. Єгиптяни вважали, що повені відбуваються з волі бога річки – Хамі. Мул, який приносив Ніл під час повені, осідав на полях, створюючи родючий шар.

*Ніл – річка життя.
Фото з космосу.*

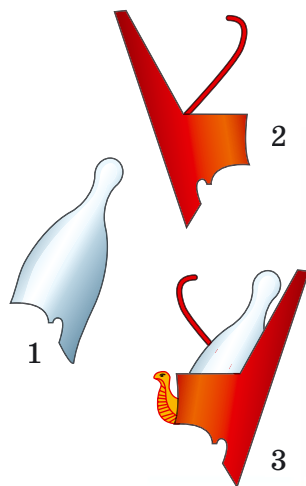
І єгиптяни винайшли спосіб використовувати вологу для власної вигоди. Саме ця система землеробства отримала назву **іригація**. Окрема сім'я або родова община самотужки не могла цього зробити. Тому для виконання такого завдання створювалася велика громада сусідів. Вожді та старійшини організовували працю з виконання складних робіт. Так формувалися цеглинки майбутньої держави.

Місцеві називали такі громади «сепат», а греки згодом іменували їх номами. Кожний ном мав власну територію, пов'язану із системою іригаційних споруд, і свій центр – обнесене мурами поселення. Поруч розміщувалося святилище місцевого божества. На всій території Єгипту було утворено близько 40 номів.

У той час зрошення, поливи та збирання врожаю становили головну турботу номарха (правителя поселення), бо хліб був основним багатством. Тому кожний ном намагався захопити більшу територію, прилеглу до річки. Це призводило до сутичок і війн. Сильніші номи підкорювали слабших сусідів.

Наприкінці IV тисячоліття до н. е. у країні залишилося два великих утворення: Верхній Єгипет і Нижній Єгипет. Центр Верхнього Єгипту був у місті Гієраклеополь, а Нижнього – у місті Буто. Правитель Верхнього Єгипту носив на голові кеглеподібну прикрасу білого кольору, а правитель Нижнього – корону червоного. Війна між ними за долину Нілу стала неминучою.

Збереглася легенда про війну Бджоли (багатого на вулики південного Верхнього Єгипту) та Очеретинки (замареної північної

Корони правителів Верхнього і Нижнього Єгипту (1, 2) та об'єднання головних уборів правителів (3).

дельти). Перемогла Бджола, і правитель держави надів на голову обидва головних убори та об'єднав населення всіх номів.

За легендами, першим царем Єгипту став Гор-Аха. Він заснував нову столицю Мемфіс, у якій було збудовано храм богу Птаху і великий палац для царя (Пер Ао)¹. Від цього правителя єгиптяни відраховують правління 30 династій. Вони правили Єгиптом від 3000 до 332 року до н. е.

Спробуй визначити головну мету іригації у стародавніх єгиптян. Що потрібно було зробити, щоб родючий мул осів на землю і сприяв доброму врожаю?

Всемогутні боги Єгипту

Саме в Єгипті вперше сформувалася система міфів (розповідей у формі казок, легенд та оповідань про навколишній світ і причини природних явищ). Міфи стали неповторною рисою Єгипту, усвідомленням жителями своєї самотності. Вони вірили в багатьох богів. У Єгипті було близько 1,5–2 тисяч богів. Служіння та поклоніння цим богам становило основу релігійного культу (від латинського слова «шанування»).

Ти вже знаєш, що тваринний світ Нілу дуже різноманітний. Тому надприродні божественні сили мали тваринну форму. Так, бог мудрості **Тот** набув вигляду ібіса чи павіана, богиня війни **Сохмет** – левиці, богиня любові **Хатхор** – корови. Численні боги уособлювали природні явища. Це не дивно, адже життя єгиптян залежало від природних умов. Звідси – і звичне для єгиптян уявлення про богів у вигляді різних тварин.

*Тваринний світ
Давнього Єгипту.*

¹Від назви палацу – Пер Ао («Великий Дім») – утворилося слово «фараон».

Однією з найшанованіших тварин у Єгипті був бик. Так, у Мемфісі «душею» бога Птаха вважався бик Апіс (Хапі). Це був величезний чорний бик з білою плямою на шиї. Його тримали у спеціально побудованому для нього храмі. Священною твариною бога Амона був баран. Барани жили при храмах цього бога. Великого поширення набув культ жука-гноївика, якого греки називали скарабеем. Його зображували на стінах гробниць, він штовхав поперед себе сонячний диск. З культом інших богів були пов'язані різні «священні» тварини: коти, мавпи, змії. Після смерті їх бальзамували та ховали на спеціальному цвинтарі.

Єгипетські жерці по-різному уявляли картину створення світу. Так, жерці міста Геліополя вважали, що спочатку існував первісний водяний простір. З нього з'явився бог Агум (пізніше його називали богом Ра). Бог Агум-Ра створив першу пару богів – Шу (повітря) та його дружину Тефнут (вологість). Від них народилися бог землі Геб і богиня неба Нут. Вони, своєю чергою, породили Озіріса та Ізиду, Сета та Нефтіду. Ці найдавніші божества, на думку геліопольських жерців, утворюють божественну дев'ятку.

За версією жерців Мемфіса, головним богом був Птах, який створив світ, богів і людей.

Для вшанування богів будували храми, створювали статуї та фрески, жерці доглядали священних тварин і проводили ритуальні дії. На честь богів відбувалися свята. Їхні зображення переносили з міста до міста, щоб бог одного міста міг зустрітися з богом-жінкою або богом-сином. У храмах не лише поклонялися богам: єгипетські жерці були зберігачами наукових знань, народних традицій і культури.

З утворенням єдиної держави виникла потреба у формуванні спільних культів, які створювалися на ґрунті спільних міфів. Спільними богами стали добрий річний бог Хапі, владика Нілу і господар повені, та бог сонця Амон-Ра.

За єгипетськими міфами, боги, які створили Всесвіт, згодом посіли місце на «Човні Вічності». Там на троні сидить Ра. Його супроводжують інші боги. Удень вони плывуть зі сходу на захід, а вночі – із заходу на схід, проте під землею.

Бог сонця
Амон-Ра.

Знайди в мережі Інтернет відеоматеріал «Міфи Давнього Єгипту. Ра і Апоп» і прослухай уривок про бога Ра (початок). З якою промовою Ра звертається до небіжчиків у Загробному царстві? Як ти її розумієш?

На землі Ра панував на початку Золотого віку. Потім його змінив бог землі Геб. Їхнє правління передувало утворенню держави. Перед самим її утворенням до влади на землі прийшов Озіріс, син Геба. Він роз'яснював людям наслідки їхніх вчинків. Озіріс за допомогою бога мудрості Тота навчив єгиптян будувати дамби та канали, припинив ворожнечу та встановив закони. Тот також дав людям знання з астрономії, навчив лікувати та рахувати, створив писемність у вигляді ієрогліфів.

Від яких сил залежали життя та побут місцевих жителів? Спробуй дати відповідь на це питання.

Володар єгипетської держави – фараон

Фараон (цар) мав необмежену владу, його слово було законом для всього населення країни. Навіть вельможі, його наближені, не мали права з ним сперечатися, усі люди поклонялися йому, як богу. Для допомоги в управлінні країною фараон обирав сановників, які здійснювали суд і керували господарством країни.

Найвищим з них був **чаті**, друга людина після фараона. У релігійних справах фараону допомагали **верховні жерці** головних храмів країни, а на місцях, в окремих частинах держави, управління здійснювали вельможі, родова знать. Найзнатніших вельмож фараон призначав правителями номів – своєрідних областей країни.

Варто підкреслити, що багатство фараона, вельмож і храмів утворювалося спочатку на підставі того факту, що ці люди відігравали особливу роль у підтримці іригаційних споруд, а також організовували виробництво знарядь праці та ремісничих товарів. Тому спочатку жителі Єгипту свідомо віддавали частину врожаю та худоби, зміцнюючи панівне становище верхівки.

Згодом правляча верхівка так зміцніла, що, спираючись на свої багатства, захопила всі важелі управління державою і стала диктувати свою волю решті населення. Виникли податки, які було направлено не тільки на ремонт дамб, загат, храмів, майстерень, але й на збагачення та задоволення примх вельмож, верховних жерців і фараона.

Згодом, коли фараони здобули владу над усією країною, їх також стали обожнювати. У легендах Гор позначений як Першородний, Золотий, Той, що живе вічно. Його символом

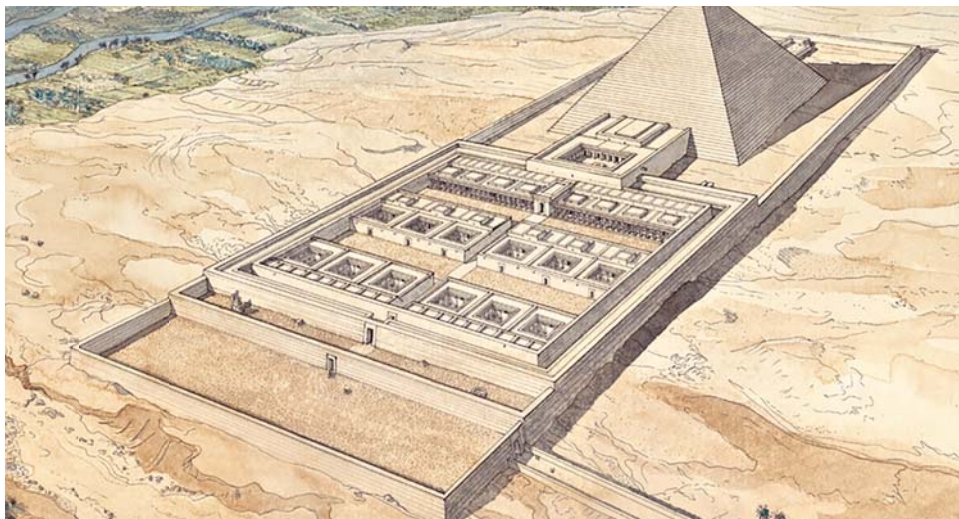
Бронзова статуетка бога Озіріса.

був сокіл. Щодня фараону бажали вічного життя. «Живи вічно!» – так зверталися до нього слуги та підлеглі. Проте хоч би якою небесною істотою вважав себе фараон і хоч би скільки разів звучав у його вухах офіційний титул – «Великий Бог», фараон розумів, що він не буде жити вічно.

Згідно з єгипетськими міфами, убити можна було й бога. Озіріса, бога-царя давнини, убив його власний брат, бог пустелі та зла Сет. Останній обманом заманив Озіріса в пастку і, зачинивши в скриню, кинув його в море. Дружина Озіріса, богиня магії та чаклунства Ізіда, стала розшукувати скриню з тілом мертвого чоловіка. Коли вона знайшла її, Сет, скориставшись підготовкою до поховання, розрубав тіло Озіріса та розкидав по всій країні. Ізіда розшукала 14 шматків тіла і за допомогою бога померлих Анубіса зробила першу в історії людства мумію.

Від Озіріса Ізіда мала сина – Гора. Згодом Гор вступив у боротьбу із Сетом, і йому вдалося відсудити царство в Сета перед дев'ятьма великими богами Єгипту. Гор став останнім богом, що правив на землі. Вважається, що міф про Гора відповідав періоду встановлення влади фараона. Фараон став «земним втіленням» Гора.

У період розквіту єгипетської держави було збудовано для богів спеціальну споруду – Лабіринт. Це був величезний заупокійний храм. Унікальний ансамбль площею 72 тисячі квадратних метрів задумали як пантеон численних єгипетських богів. Сюди могли прийти жерці з будь-якого ному й знайти зображення свого божества та принести необхідні жертви.

Єгипетський Лабіринт. Реконструкція.

Що таке необмежена влада? Чи повинен, на твою думку, сучасний голова держави мати необмежену владу?

Велич єгипетських пірамід

Через те що, згідно з єгипетськими віруваннями, убити можна було навіть бога, фараони стали шукати шляхи до забезпечення собі вічного життя. Заради цього єгиптяни почали будувати піраміди та інші розкішні царські гробниці.

Єгиптяни вважали, що душа може повернутися тільки в тому разі, якщо в неї є дім. Саме в єгиптян з'явилася віра в те, що по-тойбічне життя можливе лише в разі збереження тіла.

Фараон Джосер відомий, перш за все, тим, що саме для нього було збудовано першу в історії Давнього Єгипту піраміду. Ця велична 60-метрова ступінчаста споруда, перед якою тьмяніють попередні досягнення єгипетських будівників, є символом нової епохи в історії Давнього Єгипту. До нас дійшло ім'я людини, яка була автором ідеї будівництва піраміди. Це був сановник фараона **Імхотеп**. Саме він керував спорудженням піраміди. Місце будівництва було обнесено 10-метровим муром. Усередині стояли палаци й святилища, у центрі височіла споруда із шістьма сходинками, під якими містилася поховальна камера, що простягалася під землю на глибину 28 метрів.

Після Джосера кожний з фараонів ще за життя прагнув збудувати піраміду з храмами, залами, коридорами. З наступником Джосера, фараоном Снофру, сталася прикра подія. Він задумав побудувати вдвічі більшу піраміду (120 метрів). Коли будівники дійшли до висоти 40 метрів, то помітили тріщини. Тому вони вирішили зменшити висоту та зламали її грань. Висота піраміди досягла лише 97 метрів.

Проте споруда продовжувала тріскатися, а стелю та стіни поховальної камери довелося підпирати кедровими балками. Тоді фараон вирішив заради вічного життя збудувати ще одну піра-

Піраміда Джосера. Сучасне фото.

Піраміда Снофру. Сучасне фото.

міду. Її назвали «Снофру сяс», і вона стала першою пірамідою з ідеально гладкими гранями.

Однак найбільшу піраміду було збудовано для сина і спадкоємця Снофру – Хуфу (Хеопса). Заввишки вона була 146,6 метра, площа основи дорівнювала 54 300 квадратних метрів. Вона складалася з 2 млн 300 тис. кам'яних брил, кожна середньою вагою 2,5 тонни. А 56 плит перекриття над поховальним покоєм фараона були вагою 54 тонни кожна. Загальна вага споруди – 5,7 млн тонн. Піраміду було збудовано на західному березі Нілу, як і всі інші поховальні споруди. Гранями вона була зорієнтована чітко за сторонами світу. Довжина кожної грані становила 233,33 метра. Грані було вкрито плитами білого вапняку, а верхівку – листовим золотом.

10 років будівники прокладали тільки дорогу до «Будинку вічності», ще 30 – споруджували саму піраміду. Начальник будів-

Піраміда Хуфу (Хеопса). Сучасне фото.

ництва відповідав безпосередньо перед фараоном за час і якість робіт.

Тривалий час вважалося, що піраміди будували раби. Історики заперечують цей факт. «Вічне життя» будували вільні робітники та армія. Поховальні камери пірамід іноді переносили, будівника, який у потаємному місці цієї камери різьбив ім'я фараона, після завершення будівництва вбивали. Пояснюють це тим, що ім'я вважалося останнім притулком душі померлого.

Саме при Хуфу самодержавство єгипетських фараонів досягло найвищого рівня. Однак уже за правління його сина і спадкоємця Джедефри воно дещо похитнулося. Про це говорять значно менші розміри його піраміди, довжина сторони основи якої дорівнювала 100 метрам. Якщо Хуфу вважав себе другим сонцем, то Джедефра першим з єгипетських царів називає себе сином Сонця («сином Ра»). Наступний правитель – молодший син Хуфу Хафра (Хефрен) – спорудив піраміду майже таку, як його батько: заввишки 143,9 метра, зі стороною основи завдовжки 215,5 метра. Вона видавалася навіть вищою за батьківську, оскільки стояла на вищому місці й мала пишніше облицювання. У поминальних спорудах Хафри трапляються величезні кам'яні брили вагою до 425 тонн. Вірогідно, за його правління з природної скелі було висічено величезного сфінкса заввишки 20 метрів з головою цього фараона. Він представляв міфічну істоту – страховисько в образі лева, що символізувало божественну природу фараона.

Фараони намагалися бути справедливими зі своїми підлеглими. Збереглося повчання одного з них своєму сину. «Поважай твоїх вельмож, охороняй людей твоїх... Нехай пройде час твого життя в добродійності і навіть нещасний полюбить землю, на якій він живе. Той, хто не має нічого, дуже жадібний до того, що є в інших. Проходить життя на землі, нетривале воно. Процвітає той, хто залишає про себе пам'ять... Праведний живе вічно, уникає смерті той, хто йде разом з Озірісом... Не роби різниці між сином багатой людини та простолюдином. Поцінуюй людину за її

Великий Сфінкс. Сучасне фото.

справами, і нехай процвітають ремесла... Стеж за твоїми кордонами. Створи прекрасні пам'ятники для бога, оскільки живе в цьому ім'я того, хто так робить, і тим створює людина корисне для душі її».

Результатами об'єднання країни скористалися не всі жителі долини Нілу. Лише жерці, фараон та його наближені – вельможі, які продовжували на місцях керувати номами, мали вигоду від утворення єдиної держави. Вельможі могли передавати своє майно у спадщину, збільшувати його розміри за рахунок купівлі або отримувати як нагороду за службу у фараона.

Інші люди не мали власної землі, тому були змушені працювати в так званих трудових загонах. Вони сіяли зерно та збирали врожай. Зерно видавали зі складів, тяглову худобу – зі стада, а врожай належав тому, хто володів землею (фараону, вельможам, храмам). Загони працювали на будівництві зрошувальних систем і палаців. Ремісники також працювали у спільних майстернях – палатах майстрів. Отже, простий люд не володів ні знаряддями праці, ні землею, ні худобою. Існувала норма виробітку. Якщо робітник перевиконував її, то міг обміняти частину продуктів на невеличких ринках. Як гроші в той час використовували зерно.

До верхівки єгипетського суспільства належали, крім вельмож, верховні жерці та державні чиновники. Нижче них стояли місцеві чиновники: писарі, рахівники, контролери. Вони працювали в господарствах верхівки, але не займалися фізичною працею. Сюди ж можна зарахувати служителів храмів, а також скульпторів, архітекторів, художників і лікарів.

Отже, усе єгипетське суспільство нагадувало піраміду. Верхівка спиралася на громади, у яких жила переважна більшість населення країни, і користувалася результатами їхньої праці. Саме будівництво поховальних споруд – пірамід – забиравало багато часу і потребувало величезної кількості робітників.

З пірамідою Хуфу (Хеопса) пов'язано багато загадкових історій і легенд. Коли знаменитий грецький філософ Фалес перебував у Єгипті, його попросили виміряти висоту піраміди Хеопса. І він легко розв'язав цю задачу! Фалес став прямо перед пірамідою і накреслив дугу, радіус якої дорівнював його зросту. У той момент, коли його тінь досягла дуги, він виміряв довжину тіні піраміди. Так само як довжина його власної тіні дорівнювала його зросту, так і висота піраміди дорівнювала довжині її тіні.

Життя простих людей у Єгипті. Армія

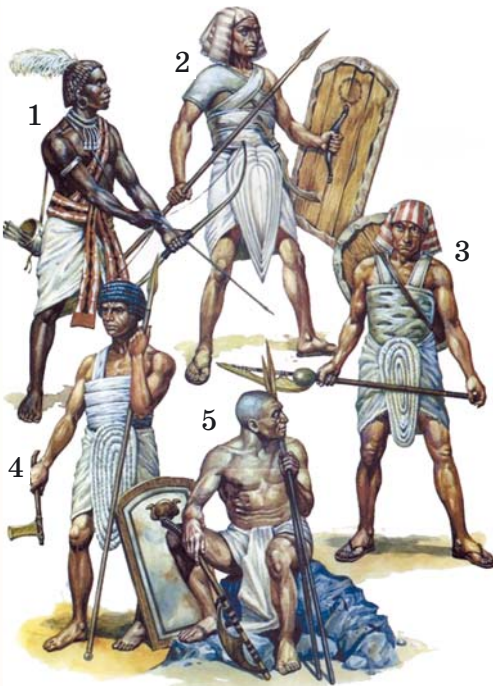
Спочатку прості люди Єгипетської держави працювали в трудових загонах. Кожний такий загін отримував конкретне завдання (будівництво піраміди, спорудження іригаційних споруд, посівні роботи тощо). Потім переконалися в тому, що праця не-

професійних робітників неефективна. Усіх робітників було оголошено царськими людьми. Кожний з них одержав ту професію, яку йому визначив представник фараона на оглядинах.

Юнаки, які досягли повноліття, розподілялися на роботу. Ця робота визначалася на все життя. Найсильніших забирали до армії. Інших – до храмів на посади нижчого жрецтва чи до ремісничих майстерень.

Інша доля спіткала рабів (баку). Чисельно вони значно поступалися вільним. Часто баку були особистими слугами чи виконували випадкові роботи. Баку вільно продавали і купували на ринку.

Часто, здійснюючи воєнні походи, фараони втрачали контроль над номархами, які організовували заколоти та розорювали господарства. Трудовий люд потрапляв під тиск і царських чиновників, і місцевих номархів. У таких умовах єдиним порятунком бідноти були повстання. Найбільше з них відбулося в 1750 році до н. е. Під час повстання було знищено архіви, де зберігалися документи про борги, а також зруйновано багато господарств вельмож і храмів. Існують свідчення знатного вельможі про це повстання: «Грабіжники всюди. Ніл зрошує, але ніхто не оре... Мор по всій країні. Кров повсюди... Багато трупів поховано в Нілі... Благородні в горі, простолюдини радіють. У кожному місті говорять: “Давайте бити сильних (можновладних) серед нас”. Люди стали подібні до птахів-стерв'ятників».

Колісниця єгипетської армії.

1. Нубійський лучник.
2. Воїн зі щитом і списом.
3. Воїн з дворучною сокирою.
4. Охоронець із царської гвардії.
5. Легкоозброєний піхотинець.

Повстаннями користалися зовнішні вороги Єгипту. Так, після повстання кочові племена гіксосів установили контроль над Єгиптом. У Дельті гіксоси створили власне царство, вони здійснювали набіги на південь, спалювали міста, руйнували храми, убивали та забирали в полон багатьох єгиптян. Їхнє панування тривало близько 100–150 років.

Тільки після вигнання гіксосів у 1580 році до н. е. починається найяскравіший період розквіту Єгипту. Великі зміни відбулися в армії. Єгиптяни навчилися в гіксосів використовувати коней у військовій справі. Переозброїлася й піхота – лучники отримали нові луки та стріли. З'явилися бойові сокири.

Почали застосовувати бойові колісниці, один воїн правив кіньми, а другий – був озброєний луком. Воїни йшли в бій під прапорами, під звуки сурм і бій барабанів. Було запроваджено військові нагороди: ланцюг, браслет, ордени Мухи та Лева. Вищих офіцерів наділяли землею.

Усю армію було поділено на дві частини: північну й південну, які розподілялися на з'єднання, що мали імена богів. Найдрібнішим підрозділом, що мав свій прапор, був загін у 200 воїнів. Він складався з п'ятирок, кожна з яких мала старшину. Утримання такої армії потребувало великих коштів, тому в мирний час воїни працювали на будівельних і зрошувальних роботах. Армія забезпечила надзвичайний розквіт держави.

Спробуй дізнатися самостійно, чому дві найпочесніші військові нагороди Давнього Єгипту часів перших династій Нового царства називалися орденом Лева й орденом Мухи.

Єгиптян простого походження набирали в піхоту. У мирні часи вони були наглядачами за рабами в каменярнях. Воїн отримував на день 1,8 кг хліба, шматок смаженого м'яса та трохи овочів. Йому видавали дві полотняні сорочки на місяць. Престижним видом військової служби вважалася служба колісничим.

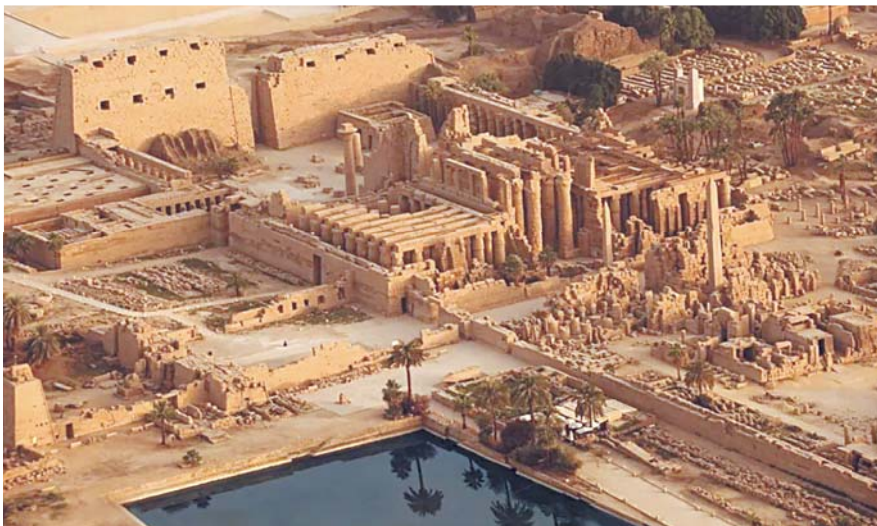
Приблизно однакове місце з колісничими посідали пересічні жерці. Вони прислужували у храмах і віддавали належне «стомленим» – так називали небіжчиків зі знатних людей.

За правління жінки-фараона Хатшепсут, яка не могла очолювати армію, бурливо розвивалося будівництво.

Було закінчено спорудження храму в Карнаку та розпочато будівництво не менш величного храму в Луксорі. Навіть

Скульптура Хатшепсут, Метрополітен-музей, м. Нью-Йорк, США.

Луксорський храм. Сучасне фото.

Карнакський храм. Сучасне фото.

зараз залишки цих споруд приваблюють багатьох туристів і поціновувачів старовини.

Торгівля в Єгипті перебувала в руках фараонів і храмів. Тому торгівців або купців у країні не було. Певні люди, яких призначав фараон чи жрець, займалися торгівлею за особливими дорученнями. Ремісники працювали в майстернях, що належали державному царському підпорядкуванню. Тому при розподілі робочої сили професійні ремісничі навички особливо цінувалися і могли вплинути на подальшу долю юнака.

Навчання в Давньому Єгипті

Усі наукові знання єгиптяни одержували у своєрідній школі, яку називали будинком життя. Там вони вивчали такі предмети, як астрономія, математика, лікувальна справа та інші. У школі учні повинні були навчитися читати, грамотно та красиво писати, складати ділові документи. Також вони вивчали географію, молитви та казки. Спочатку учні вчилися правопису на уламках глиняних глечиків, кам'яних і дерев'яних дошках і тільки після цього переходили до письма на папірусі.

На початку шкільного уроку учень, як і в наш час, повинен був поставити число, місяць та день. Зазвичай на уроках з письма переписували різні важливі документи. Найчастіше це були початки, у яких викладалися поради та описи фахів.

Зберігся уривок, що закликав старанно вчитися: «Пиши своєю рукою і читай своїм ротом, і порадься з тим, хто знає більше, ніж ти... Не проводи дня без діла, а то поб'ють тебе, бо вухо хлопчика на його спині, і він слухає, коли його б'ють. Не будь людиною без розуму, без виховання!».

Батьки також намагалися привчити дітей до навчання. У тексті одного з папірусів ідеться про те, чому батько примушує сина вчитися: «Душею вболівай за те, щоб учитися писати, тоді ти зможеш уникнути будь-якої важкої роботи і досягнути важливої посади. Писар звільнений від фізичної праці; він начальник... Чи тримаєш ти у своїй руці табличку писаря? Цим ти відрізняєшся від того, хто тримає весло...».

Для письма розводили спеціальну фарбу – червону або чорну. Червоною фарбою писали початки розділів і дати. Потім очеретяною паличкою на папірусі зліва направо креслили ієрогліфи.

Єгипетські книги були дуже дивні, адже окремі сувої сягали завдовжки 30–40 метрів. Стебла папірису, очерету з Дельти, нарізали тоненькими смужками і вкладали в ряд, потім упоперек, і так кілька шарів. Після цього відбивали і пресували, поки папірус не ставав схожим на папір наших днів.

Єгиптяни першими зрозуміли важливість словників та енциклопедій. Відомо, що першу енциклопедію зі словами, згрупованими за темами (небо, вода, земля, рослини, тварини, люди, професії, посади, чужоземні племена і народи, харчові продукти та напої), уклав наприкінці Нового Царства жрець Аменемопе.

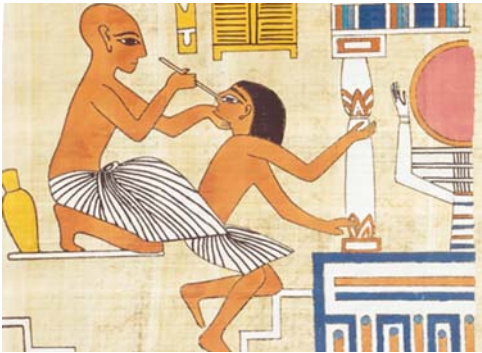
Єгипетський писар. Близько 26–24 століть до н. е., Лувр, м. Париж, Франція.

Єгиптяни могли обчислити довжину кола, площу круга, знали арифметичну прогресію. У математичних обчисленнях користувалися дуже оригінальними способами.

Ось один з них. В одному папірусі є способи обчислення площі круглої ділянки землі, що має в діаметрі 9 одиниць. Розв'язання: «Потрібно відняти від нього дев'яту частину. Отримаємо 8. Множимо 8 на 8, отримаємо 64. Площа ділянки: 64 одиниці». Сьогодні ми використовуємо формулу, але результат майже тотожний.

Ще в додинастичні часи єгиптяни робили складні операції. У медичних папірусах описано методи лікування, починаючи від огляду і лікування ран на голові й закінчуючи хворобами ніг. Спеціально зазначено випадки, коли лікар не повинен братися за лікування. Річ у тім, що за лікування, яке не мало успіху, лікар мусив відповідати, навіть своїм життям.

Єгипетські лікарі мали спеціалізацію. Вони лікували певний орган. Тобто в них були стоматологи, терапевти й інші лікарі. Єгиптяни першими створили зубну щітку.

У єгипетських школах вчилися і хлопчики, і дівчатка. Навчання починалося зі слухання міфів, усних легенд, казок та оповідань. Так виникло нове явище в культурі єгиптян – література. До нашого часу дійшли різноманітні написи на стінах гробниць і пірамід, гімни богам і правителям країни, повчання мудреців, казки, оповідання.

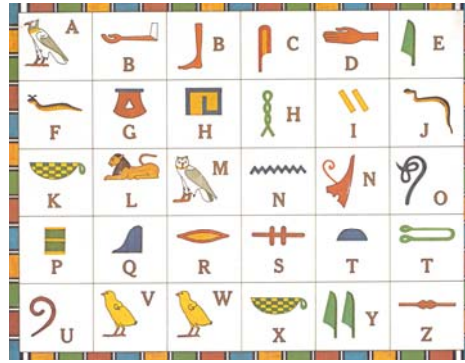
У єгипетських казках оспівується реальне життя та праця єгиптян, віра у справедливість, перемогу добра над злом. Розповідається в них і про страх перед явищами, яких людина не могла пояснити. Серед казок Давнього Єгипту ми можемо знайти розповідь про воскового крокодила, якого оживив чаклун для того, щоб покарати грішника, а також фантастичні пророцтва про долю дітей, оповідання про відважних мореплавців і воїнів.

Єгиптяни одними з перших стали позначати звуки і слова певними знаками-малюнками. Щоб написати «сонце», малювали невеличке коло з крапкою посередині. Воду зображували трьома хвилястими лініями. Ці знаки-малюнки називають ієрогліфами. Пізніше знаками стали позначати не тільки ціле слово, але один або кілька приголосних звуків (голосні на письмі в той час не позначалися).

Давньоєгипетські
ієрогліфи.

2

Використовуючи малюнок 2, спробуй написати ієрогліфами своє ім'я.

Відкриття важливої сторінки єгипетської історії

У кожній цивілізації є свої відкривачі-дослідники. Одним з таких відкривачів став Жан-Франсуа Шампольйон. 27 вересня 1822 року він доповів про відкриття ієрогліфічної абетки.

У 1826 році Шампольйон створив перший музей, що спеціалізувався на єгипетських старожитностях, а в 1831 – очолив першу кафедру єгиптології. Так починалося наукове вивчення єгипетської цивілізації.

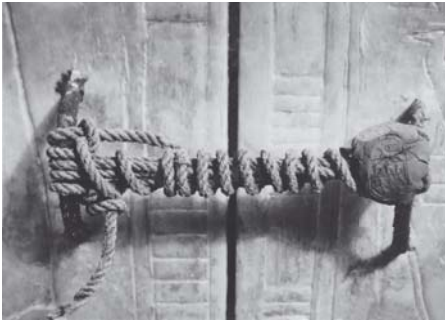
З писемних джерел, які дослідники змогли прочитати, дізналися про те, що фараон Аменхотеп IV вирішив побудувати нову столицю – Ахетатон. Щоб послабити владу жерців, Аменхотеп IV проголосив бога сонця Атона єдиним божеством, якому слід поклонятися. А себе фараон наказав називати Атоновим сином – Ехнатомом.

Проте дії нового фараона-реформатора не підтримали прості люди. Вони продовжували вірити у старих богів. Фараон не зміг підірвати могутність знаті та фіванських жерців. До того ж фараон не мав сина. Тому після смерті Ехнатона один з його наступників, фараон Тутанхамон, переніс столицю назад у Фіви. Проте, як писали папіруси, його життя обірвалося в ранньому віці. Саме гробниця Тутанхамона стала відкриттям світового значення.

За часів правління фараонів 11–10 століття до н. е. пограбування царських гробниць стало таким масовим, що вирішили перенести більшість царських решток у віддалену гробницю і там замурувати.

Статуя фараона Ехнатона
з храму Атона в Карнаку.

Печатка на вході в гробницю Тутанхамона (1922).

Печатка залишалася недоторканною впродовж 3245 років!

4 листопада 1922 року в одній зі скель Долини Царів під стародавніми хатинами будівників гробниці було виявлено східці, що вели у глиб скелі. Розчищаючи собі шлях, дослідники виявили замуrowаний вхід з відбитками фіванського цвинтаря (шакал і дев'ять фігур зі зв'язаними руками). Ці печатки фіксували, що після поховання начальник цвинтаря запломбував вхід. Далі було знайдено печатки з ім'ям Тутанхамона. Археологи розчистили цей вхід, вступили через пролам у гробницю і побачили коридор, увесь забитий будівельним сміттям. Очистивши собі шлях, вони опинилися біля другого замуrowаного входу, на якому також виявили сліди тих самих печаток. Це підтвердило факт, що гробницю не розкривали після поховання.

Коли дослідники відкрили другий вхід, перед їхніми очима постало неймовірне видовище: з темряви виступали звалені в купу позолочені колісниця, дивні ліжка, прикрашені фігурами левів і фантастичних потвор, дві великі, на зріст людини, статуї царя, а також незліченні скриньки, сундуки та коробки. Очі дослідників розбіглися від безлічі чудових речей: ось різьблена алебастрова посудина у вигляді лотоса, ось позолочене крісло! Здається, речей тут стільки, що ними можна наповнити цілий музей!

Проте в першому приміщенні не було знайдено труни з мумією. Археологи уважно оглянули стіни. Одна стіна привернула до себе увагу: у центрі її була пляма, не такого кольору, як по краях. По кутках плями стояли обличчям одна до одної вже згадані дві царські статуї – немов сторожі, що охороняли вхід.

Щоб пройти далі, потрібно було звільнити приміщення. Було знайдено дуже багато рідкісних і цінних речей: царські луки, золоті кинджали з красивими руків'ями, срібні сурми, безліч різних скриньок і сундуків – від невеликих, зроблених з алеба-

Мумія в саркофазі. Для виготовлення мумії потрібні були ґрунтовні медичні знання.

стру та слонової кістки із золотими прикрасами, до дерев'яних, оббитих золотом зі вставками з блакитного фаянсу та цінних порід дерева. У скринях лежали царські коштовності: персні, прикрашені дорогоцінним камінням, намиста, браслети; убрання, сорочки, рукавиці для стрільби з лука, сандалії з прикрасами із золота та фаянсу у вигляді квітів. Тут же були золотий скіпетр і золоті опахала з кольоровим страусиним пір'ям, різноманітні посохи.

У приміщенні знайшли багато кам'яних ваз, різних меблів: різьблені дерев'яні, прикрашені золотом і слоновою кісткою крісла, стільці, табурети. Під одним з ліжок було знайдено навіть запаси їжі. Скам'янілі від часу смажені гуси, качки, журавлі, окороки, засохлі плоди, хлібини, печиво – усім забезпечили Тутанхамона для загробного життя.

Коли звільнили від речей першу залу, зламали прохід у другу кімнату. Її розміри були невеликими, і майже вся вона була зайнята величезним позолоченим дерев'яним футляром, прикрашеним вставками з блакитного фаянсу, завдовжки 5 метрів, завширшки 3,3 метра, а заввишки 2,75 метра, його кришка майже торкалася стелі.

Відстань між стінами кімнати та стінками футляра становила всього 65 сантиметрів. На одному з кінців футляра дослідники знайшли дверцята. Відчинили двері першого футляра, а всередині знайшли другий, за ним – третій і четвертий. П'ятим став саркофаг з прекрасного жовтого кварциту 2,75 метра завдовжки, 1,5 метра завширшки і заввишки. На його ріжках – рельєфні фігури крилатих богинь, які розпростертими руками й крилами охоплюють з усіх боків саркофаг, немов захищаючи його від будь-якого нещастя.

Коли підняли кришку саркофага, то всередині побачили сяючу золотом труну фараона, закутану покривалами. На її кришці – скульптурне обличчя Тутанхамона.

Труна – дерев'яна, уся оббита листовим золотом. Обличчя та руки на кришці зроблено з масивного золота, брови та повіки – з темно-синього скла, білки очей – з алебастру, зіниці – з обсидіану (вулканічного скла). Руки, що стискають царський скіпетр і канчук, виготовлено також із золота зі вставками із синього скла.

Золотий саркофаг фараона Тутанхамона.

Цей правитель ліквідував усі реформи Ехнатона. Після смерті фараона вдячні жерці бога Амона влаштували йому розкішні похорони.

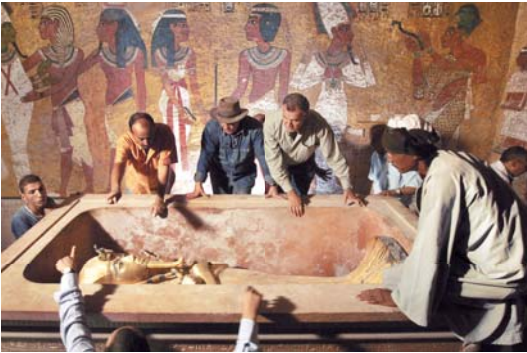
Поховальна маска Тутанхамона, Єгипетський музей, м. Каїр, Єгипет.

Усередині виявили другу труну, точнісінько таку саму, як і перша, оповиту покривалом, поверх якого лежали вінки із засохлих квітів. Зняли кришку другої труни – у ній сповита покривалом третя труна. Вона була завдовжки 1,85 метра, зроблено її було з масивного золота. Зовнішньою формою ця труна нагадує перші дві, але цінністю й майстерністю роботи набагато перевершує їх. У цій труні, нарешті, знайшли мумію фараона. Її було загорнуто в тонку тканину і вкрито безліччю коштовностей: разками намиста, амулетами, каблучками, браслетами із золота, срібла, самоцвітів і різнобарвного скла. Серед цих предметів – два кинджали: один – золотий, другий – із золотим руків'ям і залізним лезом.

Особливо гарною є чудова золота скульптурна маска, яка вкриває голову і плечі фараона і відтворює юнацькі риси молодого Тутанхамона. Її прикрашено лазуритом та кольоровим фаянсом.

Поруч із камерою саркофагів було приміщення, у якому знайшли предмети, що застосовувалися під час поховання: велику дерев'яну фігуру чорного шакала Анубіса, заупокійну статуетку, зображення богів і, зрештою, скриню із чотирма посудинами, до яких було вкладено нутроці фараона, вийняті під час бальзамування.

Відкриття гробниці Тутанхамона мало величезне значення для науки, бо це було перше непорушене царське поховання з величезною кількістю речей виняткової художньої цінності, яке виявили вчені.

Археологи відкривають саркофаг фараона Тутанхамона.

Учений працює над реставрацією колесниці з гробниці Тутанхамона.

Чи хотів (хотіла) би ти стати археологом і брати участь у наукових експедиціях? Поясни свою думку.

*Одеський археологічний музей,
Україна.*

*Національний музей мистецтв
імені Богдана та Варвари Ханенків,
експозиція «Мистецтво Старо-
давнього світу», м. Київ, Україна.*

Єгипетські артефакти є і в Україні. Найбільша колекція (близько 800 артефактів) міститься в Одеському археологічному музеї. Крім того, вони зберігаються також у колекціях Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Національного музею історії України тощо. Зокрема, у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника зберігається одразу кілька цікавих експонатів, які потрапили до Києва орієнтовно на межі 19–20 століть, серед них великий священний крокодил. Мумія крокодила – єдина в Україні, і такий артефакт є унікальним для багатьох країн. Довжина крокодила – 161 сантиметр, це доросла тварина, тоді як у більшості музеїв світу зберігаються мумії молодих крокодилів завдовжки не більше як півметра.

*Великий священний
крокодил. Національний
Києво-Печерський історико-
культурний заповідник.*

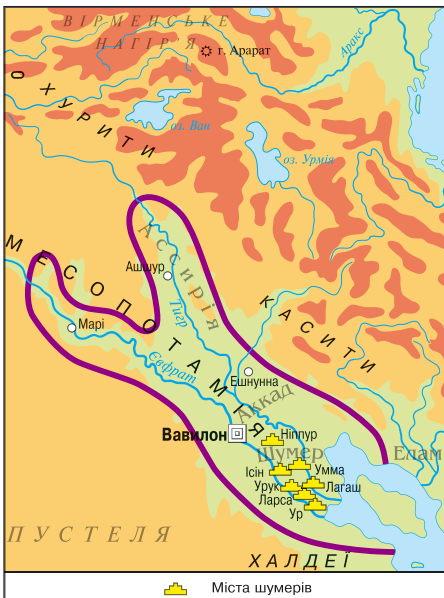
Знайди в мережі Інтернет і переглянь слайд-шоу «Стародавній Єгипет». Користуючись інформацією, отриманою із цієї книжки, а також з уроків історії, спробуй пояснити фотослайди, що характеризують єгипетську цивілізацію. Скільки фотослайдів тобі вдалося прокоментувати?

Велич держав та імперій Передньої Азії

Шумери: найзагадковіший народ світової історії

Майже одночасно з єгиптянами в сусідньому регіоні виникла інша цивілізація. В одних європейських країнах першою цивілізацією вважають Давній Єгипет, в інших – районом першої цивілізації називають територію між річками-близнюками Тигром і Євфратом, де було відкрито народ високої культури, історія якого сягає III тисячоліття до н. е.

Карта Давнього Межиріччя.

Цей народ володів гончарним виробництвом, обпалюванням черепиці та цегли, умів будувати міські мури та храми, прокладати канали та зрошувати поля, саджати плодіві дерева, а також запрягати в ярмо волів і віслюків, будувати колісниці й кораблі, прясти та ткати, кувати з міді та бронзи знаряддя праці та зброю; також створював ювелірні прикраси та прекрасні статуї, писав вірші та виконував музичні твори, мав писемність. Це були **шумери** – народ, який практично нічим не поступався єгиптянам і також створив одну з перших держав світу.

На відміну від єгиптян, шумерам довелося виборювати право жити на цій землі разом з місце-

Розкопки шумерського міста Урук в сучасному Іраку. На передньому плані – руїни кам'яного будинку.

вими жителями. Зі зброєю в руках вони завоювали землю Дворіччя¹ і дали їй назву – Шумер (Шінеар). Площа цієї землі була приблизно така, як площа Тернопільської області, а населення, навіть у часи розквіту, не сягало й мільйона осіб.

Шумери-завойовники не тільки захопили землю, а й перейняли в місцевого населення вміння вести іригаційні роботи. Утім потрібно було навчитися нового, відмінного від єгипетського, виду зрошення. Якщо в Єгипті вода на полях затримувалася для того, щоб осів мул, то тут воду потрібно було відвести з полів, щоб посіяти та створити запаси для поливу другого врожаю.

На відміну від Нілу, найвищий рівень води під час повені припадав на той час, коли йшло досягання хліба. Тому хороший урожай можна було забезпечити тільки в разі, якщо своєчасно відвести воду в канали і водоймища, де вона зберігалася для поливу другого посіву, восени. Вода руйнувала дамби та заливала поля, знищуючи посіви. Ще однією бідою Дворіччя стала велика кількість мулу, що несли річки. Тому будівництво дамб і загат треба було проводити регулярно.

Шумери не мали папірусу, тому їм довелося використовувати для письма глину. На м'якій, вологій глині писали загостреною паличкою. Так виникло клинописне письмо, або **клинопис**.

Шумери зуміли розбудувати систему зрошувальних каналів і насипів, розвивали землеробство та скотарство. Це привело до появи округів, подібних до єгипетських номів. Тільки називалися вони **кі** і мали поселення, у центрі яких був своєрідний храм на платформі (**зикурат**). Після того як поселення з храмом обносили фортечними мурами, воно ставало **містом-державою**.

У 3000–2900 роках до н. е. ці поселення на чолі з храмами в Шумері стали першою формою держави. Стіни захищали місто

¹**Дворіччя** – так називали південну частину межиріччя Тигру та Євфрату, що пізніше отримала назву Вавилонія.

Ку-Баба (850–750 роки до н. е.), Музей анатолійських цивілізацій, м. Анкара, Туреччина.

від сусідів, що зазіхали на багатства шумерів. Міста розташовувалися на пагорбах, у них мешкало 40–50 тисяч жителів. Навколо міста були угіддя, канали та сільські поселення.

Місто-державу очолював верховний правитель-жрець. Тому храм був не лише центром поселення, а й центром держави. При храмах зберігалися запаси продовольства на випадок неврожаю або стихійного лиха. Правитель общини був також військовим вождем. Кожне місто мало свої органи управління та більше нікому не підкорялося.

Одним з найцінніших джерел, які повідомляють про життя давніх шумерів, є «Царський список», у якому йдеться про найдавніших правителів шумерів. Згідно зі списком, єдиною жінкою – правителькою одного із шумерських міст-держав – була жінка на ім'я Ку-Баба. За легендою, вона зміцнила своє царство і стала родоначальницею династії царів, що правили 100 років.

Війни шумерів

Згодом шумерські міста-держави почали воювати між собою за панування в Шумері та утворювали військові союзи міст.

Бойові сутички примусили правителів створювати військові дружини та вдосконалювати військову техніку. Військо тепер поділялося на колісницю, важку та легку піхоту. На колісницях воював цар та знать. У шумерів були спеціальні військові вози, що котилися на масивних суцільних дисках разом з віссю. У повозку впрягали чотирьох куланів (азійських диких віслюків). Воїни були одягнені в шоломи та шкіряні панцирі, озброєні списами, дротиками та бойовими сокирами.

Бойова колісниця шумерів.

1 – шолом Мескаламдуга. Шолом було викрадено під час погрому Багдадського музею у квітні 2003 року. У Британському музеї зберігається його копія; 2 – кинджал з футляром Мескаламдуга.

Розкопки археологів говорять про розкіш шумерської знаті. Ідеться, щоправда, про багатства, які залишилися за 5 тисяч років непограбованими. Наприклад, у гробниці царя Мескаламдуга на цвинтарі шумерського міста Ур було знайдено цілу скарбницю.

Шумери вважали, що всім мають завдячувати своїм богам. У їхній уяві своє особливе божество мали не тільки небо, повітря, суходіл та море, підземний світ, сонце і місяць, буря та вогонь, але й прядіння і ткацтво, оранка і посів, тваринництво, родючість, народження, хвороба, одужання, писемність, звітність, судноплавство, риболовля, охорона каналів і загат, виготовлення цегли, будівництво та навіть варіння пива. Щоб розпочата справа закінчилася успіхом, потрібна була допомога богів.

За шумерським звичаєм, на голові померлого, що лежав на правому боці, було викарбувано із золота шолом, у руці він тримав важку золоту чашу, біля нього та за ним лежали ще золоті чаші, біля ліктя – золотий світильник у вигляді черепашки, біля правого та лівого плечей – по сокирі, виготовлених зі сплаву срібла із золотом. Небіжчик був підперезаний широким срібним поясом, на якому висів золотий кинджал, а на золотому кільці – точильний камінь з лазуриту; навколо верхньої частини тулуба були сотні намистин із золота та лазуриту, що, напевно, обсіпалися із зотлілого одягу, а за спиною – ціла купа золотих головних прикрас, браслетів, кружечків у вигляді місяця, перстень у вигляді спіралі із золотої дротини, амулет.

Крім скарбів, у деяких гробницях було знайдено тіла людей. Декілька десятків слуг супроводжували своїх хазяїнів до потойбічного світу. Звичайно, на такий ритуал і похорон не могли розраховувати знедолені бідняки.

На захід від Дворіччя мешкали численні племена семітів, предків сучасних євреїв, сирійців та арабів. Поступово вони перейняли звичаї шумерів, їхній спосіб життя. У середині III тисячоліття до н. е. семіти прийшли на північ Дворіччя, опанували мистецтво містобудування та звели своє місто Агаде, або, як назвали його європейські вчені, Аккад. За назвою міста жителів цієї північної частини Дворіччя стали називати аккадцями.

1

2

Аккадські воїни.

У ті часи шумери були озброєні тільки сокирами та списами, тоді як аккадці застосовували лук. Добротний лук може бити влучно на відстань 200 метрів і більше. З нього можна робити 5–6 пострілів за хвилину, маючи від 30 до 50 стріл у колчані. На близькій відстані стріла пробивала навіть товсту дошку.

Згодом аккадці, маючи досконалі луки та стріли, захопили шумерів і зуміли об'єднати все Дворіччя під своєю владою.

Після підкорення шумерів шумерську мову замінили аккадською. Вона стала мовою повсякденного спілкування, а шумерська – мовою науки та жрецтва. Шумери займалися торгівлею та сплачували податки аккадцям. Проте панування аккадців тривало недовго. Згодом шумери повернули собі владу, і на чолі об'єднаної держави стало місто Ур.

Розквіт і занепад Шумери

У новій державі все було централізовано, як у Єгипті. Трудовий люд працював у загонах та отримував пайок. Такий загін могли відправляти на будь-яку роботу. За робітниками наглядали спеціальні чиновники-контролери. Усе фіксувалося письмово. Навіть поля було поділено на поперечні та поздовжні смужки, і за кожною стежив наглядач.

Шумерську печатку носили на шії та не знімали навіть уночі. Утрата її призводила до втрати прав. Кожний житель царства носив на шії кам'яний циліндр з оригінальним зображенням. Після укладення будь-якої угоди купівлі-продажу, позики чи заповіту на глиняній табличці складався документ. Унизу по сирій глині прокочували циліндром і залишали відбиток-підпис. Це був своєрідний паспорт місцевих жителів.

Шумери мали школи, які за часом виникнення випередили європейську традицію. Ці школи були схожі на єгипетські будинки життя. У Шумері вони називалися будинками табличок, тому що учні писали на глиняних табличках. Майбут-

Рельєф із шумерської печатки, перша половина III тисячоліття до н. е.

1

Навчання в шумерській школі (едубба): 1 – клинописна табличка (дуб); 2 – майбутні писарі за навчанням.

2

ніх писарів – дітей будинку табличок – учителя тримали в дуже суворих умовах. Їх часто карали, били. Проте ті, хто закінчив школу будинку табличок, усе ж були щасливі. Тому що згодом, озброївшись вимірювальними лінійками і тростинковими паличками для письма, вони ставали начальниками робіт у майстернях, на будівництві, під час польових робіт і зрошення полів.

Цар обіймав посади верховного судді та глави держави, а також розв'язував питання війни і миру. Царська влада обожнювалася. Шумерські царі ставили свої статуї, видавали закони, будували храми. Але розквіт Шумеру був нетривалий. У 2003 році до н. е. зі сходу прийшло військо царства Елам і знищило першу Шумерську державу. Так загинув Шумер, спочатку – держава, потім – народ, а згодом зникла й мова. Проте шумерську писемність запозичили інші народи Передньої Азії, які пристосували її до своїх мов.

Легенди та вірування шумерів

Сильні розливи Тигру та Євфрату перетворювалися на справжнє лихо і знищували все на своєму шляху: міста і села, тварин і людей. Напевно, зіткнувшись зі стихією, шумери й створили легенду про Зіусудру (в асирійців – Утнапішті).

На зборах усіх богів ухвалили страшне рішення – знищити все людство. Лише один бог Енкі пожалів людей. Він з'явився уві сні до царя Зіусудри і велів йому побудувати величезний корабель. Зіусудра виконав волю бога і на корабель узяв своє майно, сім'ю і родичів, різних майстрів для збереження знань і технологій, домашню худобу, звірів і птахів. Двері корабля засмолили ззовні. Уранці знявся буревій, який примусив річки вийти з берегів, валив мури, вітер гнав морські хвилі із затоки на землю. Згодом буревій ущух, але земля була повністю вкрита водою.

1

2

1 – Зіусудра (Утнапішті) та його корабель;
2 – Інанна (Іштар). Початок II тисячоліття до н. е. Статуя з храму в Марі, м. Халеб, Сирія.

Навіть боги злякалися такого потопу! Зрештою, коли вода почала відступати, Зіусудра покинув корабель і приніс жертви богам. Тоді в нагороду за його вірність боги дарували царю та його дружині безсмертя.

Історія про Ноїв ковчег, яку значно пізніше описано в Біблії, не просто нагадує цю легенду, а найімовірніше є запозиченням із шумерської культури.

Давні жителі Шумеру думали, що причиною нещастя людини є її гріхи, тобто погані вчинки. «Не на мене, на мій гріх гнівися, забери мій гріх і не карай мене!» – просили люди в храмах. Тривалий час вважалося, що гріх змивається людською кров'ю. На Новий рік, який святкували навесні, правителем шумерського міста ставала людина простого звання. Вона отримувала на п'ять днів усю владу, але потім її вбивали, щоб кров цієї людини «очистила» країну від гріха.

Була в жителів цих земель і віра у воскресіння. Тільки, на відміну від Озіріса, у підземне царство спускалася богиня родючості та кохання Інанна (аккадська Іштар). Щоб вона могла повернутися, бог владика-вітер Енліль надіслав двох вісників із живою водою та їжею життя для звільнення богині. Після перемовин з демонами вирішили обміняти Інанну на бога вічно живої природи Дамузі, його сходження шумери та аккадці порівнювали зі змінами пір року.

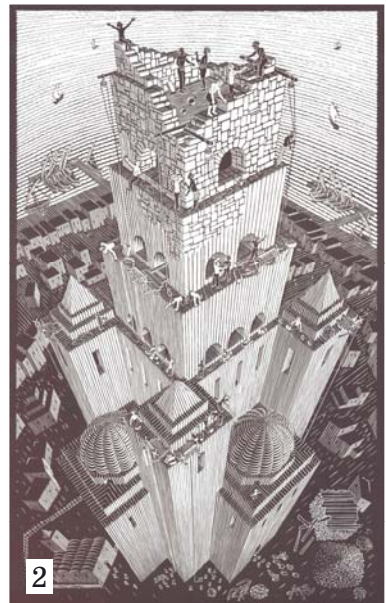
Ворота бога

Після падіння Шумеру невеликі міста-держави вели міжусобні війни та шукали найманців для своїх армій. Найманцями в них зазвичай були військові загони із Сирійського степу – племена скотарів-семітів, яких називали амореями (від слова «амурру» –

західні). Саме командири цих найманців згодом перехопили в шумерів владу і стали створювати свої держави. Близько 1894 року до н. е. один з них створив державу зі столицею в місті Вавилон (аккадською мовою «ворота бога»). Основним населенням міста були аккадці. Амореї злилися з місцевим населенням і говорили переважно аккадською мовою. Вавилоняни шанували також і шумерських богів і зберігали старі культурні традиції. Жителі Вавилону продовжували вчити шумерську мову. Навіть храму головного бога Вавилону Мардука вони дали шумерську назву – Есагіла, або «дім, де піднімають голову».

Згідно з віруваннями містян, бог побудував їхнє місто на небі за один рік, а потім переніс його на землю. Уже тоді головною спорудою в місті стала знаменита Вавилонська вежа. За свідченням давньогрецького історика Геродота, посередині квадратної площі стояла башта, яка мала вісім сходинок. Сучасні вчені вважають, що сходинок було не вісім, а сім. Споруда, однак, вражала уяву тодішніх людей, які й створили про неї легенду.

Біблійна легенда розповідає, що народ землі Шінеар (Шумер), що говорив тоді однією мовою, почав будувати з обпаленої глини башту, для якої будівельним розчином була смола, яку видобували із землі, тобто природний асфальт, що траплявся в долині двох річок. Проте, коли вежа мало не досягла неба, бог змішав

1 – Пітер Брейгель (Старший). «Вавилонська вежа» (1563);

2 – Мауріц Ешер. «Вавилонська вежа» (1928).

Яке із зображень Вавилонської вежі, на твою думку, є цікавішим? Поясни свою думку.

мови будівників, щоб вони не розуміли один одного. Робота припинилася, і багатомовні народи розсіялися по землі.

Верховним богом Вавилона був бог Мардук. Ушановували й богиню краси, кохання та родючості Іштар. Вавилонські жерці створили легенду про походження світу. За цією легендою вважалося, що спочатку чудовисько Тіамту вирішило знищити всіх богів. Проти нього виступив Мардук. Він убив чудовисько, а з його тіла створив зірки, землю, рослини й тварин. Людину Мардук створив із глини та крові вбитого бога-зрадника, який перейшов на бік Тіамту.

Вавилоняни вірили в духів: світлих, які творили добро, і темних (демонів), які заподіювали зло. Проти злих духів, які насилали хвороби та смерть, вони застосовували амулети й заклинання. Добрі духи зображувалися фантастичними напівлюдьми-напівтваринами. Вірили вавилоняни і в потойбічний світ. Вони уявляли його, як царство тіней, де мертві вічно страждають від голоду та спраги й змушені їсти глину та пилюку. Тому родичі померлого повинні були приносити їм жертви.

Цар Хаммурапі та його закони

Найвідомішим правителем міста став цар **Хаммурапі** (1792–1750 роки до н. е.). Він щодня ходив на поклоніння до храму, розташованого поблизу Вавилонської вежі. Цар прагнув обмежити свавілля чиновників і жадібність багатіїв, щоб ліпше могли жити ті, хто платить податки в царську скарбницю та постачає солдатів у царську армію. Він висловив це так: «Я – Хаммурапі, незрівнянний цар. Я ніколи не зневажав чорноголових, яких дарував мені Енліль і пасти яких доручив мені Мардук, ніколи я не був недбайливим, відшукував для них безпечні місця (для проживання), полегшував великі біди... я прогнав ворогів, загасив розбрат, дарував країні благоденство, дав людям жити в оточених стінами поселеннях...

Для того щоб сильний не ображав слабого, у ставленні до сироти і вдовиці була справедливість, щоб був суд у країні, щоб ухвалювалися вироки, щоб пригнобленому дати справедливість, я накреслив мої дорогоцінні слова на стелі і поставив перед зображенням моїм, царем справедливим...

Пригнічений, той, що має тяжбу, нехай прийде до зображення мого, царя справедливого, нехай прочитає мою стелу, нехай почує мої дорогоцінні слова, нехай моя стела пояснить йому справу, нехай знайде він своє право, нехай дасть своєму серцю відпочити і нехай скаже гучно: «Хаммурапі, владика, для людей як батько рідний; він схилився перед словом Мардука, свого владика, дав назавжди благоденство людям, а країною правив справедливо».

«Око за око, зуб за зуб, перелом за перелом» – такі були покарання, якщо йшлося про вільну людину. Якщо ж хтось вбивав

*Копія стели із законами Хаммурапі (фрагмент),
Королівський музей, м. Онтаріо, Канада.*

людину ненавмисно під час бійки, то міг викупити своє життя за чверть кілограма срібла.

Син, що вдарив батька, втрачав руку. Також руку відтинали лікарю за погано проведenu операцію і перукареві, якщо він зрізав з тіла раба хазяйське тавро. Раби (вардум), згідно із законами Хаммурапі, вважалися власністю свого господаря.

До того ж існував такий закон: якщо бідняк не може віддати борг, то він повинен віддати в рабство своїх дітей – «Сильна людина живе руками своїми, слабка – ціною своїх дітей». Але закони Хаммурапі передбачали не лише покарання, а й захист воїнів та їхнього майна, сиріт і вдів, передбачали відшкодування збитків, надавали пільги тим, хто постраждав від розливу річки.

Цар організував митну службу та зобов'язав чиновників збирати податки з торговців. У державі заборонили продаж землі, крім ділянок у містах. Цими заходами, а також «указами про справедливість» (скасування сплати боргів) цар намагався запобігти розоренню та обезземеленню громадян. Адже держава багата, якщо багатіють її громадяни. Лише вони сплачують податки в скарбницю. Це розумів Хаммурапі, який прагнув побудувати сильну централізовану державу.

Усе населення Вавилонської держави складалося з трьох верств: повноправних громадян-власників; тих, хто отримував знаряддя праці та землю на умовах, що працюватиме на державу; безправних рабів. Земля належала цареві, храмам та общинам.

Усі громадяни країни сплачували податки царю та храмам. Окрім цього, існували різноманітні побори, які піддані, залежно від місцевості, сплачували правителям. Воїни, а у Вавилоні була постійна армія, отримували від держави земельні наділи та повинні були на першу вимогу царя виступити в похід. Ці наділи передавалися у спадщину, але їх не можна було продати. Кредитор міг забрати за борги лише майно воїна, але не землю, яку надав йому цар.

Вавилонські купці.

У чому, на твою думку, проявлялася головна мета справедливості царя Хаммурапі, і чи були його слова про захист бідних щирими?

Перші імперії світу. Ассирія та Новоавілонське царство

Країну, яка колись була відома як Ашшур, ми називаємо давньогрецькою назвою – **Ассирія**. Її історію можна відновити за літописами ассирійських царів. До кінця 10 століття до н. е. ассирійці встановили своє панування в усьому Північному Межиріччі. Ассирійська армія за своєю чисельністю та організованістю перевершувала армії інших країн Близького Сходу. Ассирійці завоювали узбережжя Середземного моря в районі Фінікії. Вони знищували жителів підкорених країн за найменший опір. З непокірних здирали шкіру, їх садили на палю або зв'язували в живі «піраміди», а решту населення забирали в полон.

Нові завоювання ассирійців припадають на правління царя **Тіглатпаласара III** (745–727 роки до н. е.), який вважається засновником Ассирійської імперії.

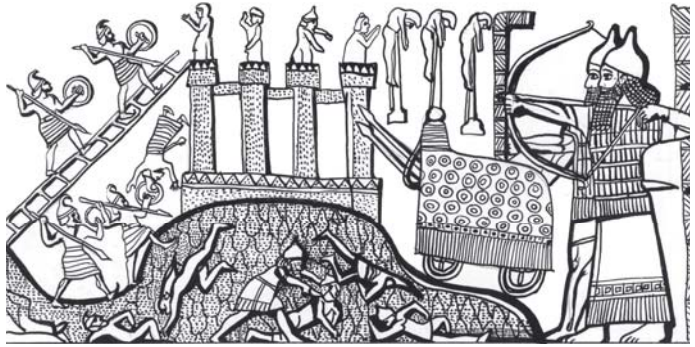
Імперія – це такий тип «світової держави», яка формувалася внаслідок завойовницьких воєн, коли до складу держави-переможниці включалися землі інших народів, на які поширювалися права правителів держави-завойовниці. За царювання Тіглатпаласара III було проведено важливі реформи, які заклали основу могутності країни. Завойовані землі було включено до складу Ассирії, і місцеве населення повинне було платити податки продуктами рільництва та відпрацьовувати на будівельних, дорожніх та іригаційних роботах, обслуговувати потреби армії.

Військові успіхи Ассирії досягалися завдяки численності та чіткій організації армії, яка за цими особливостями перевершу-

Ассирійські воїни.

Ассирійці штурмують місто.

вала армії всіх інших країн Сходу. Військо тепер складалося не з колоністів, а з професійних воїнів.

Сама ассирійська армія перебувала на повному державному забезпеченні. Армія складалася з колісничних частин (у колісниці запрягали двох або чотирьох коней, на них воювали два або чотири воїни), кінноти, піхоти та саперних частин. Ассирійські воїни, захищені залізними та бронзовими панцирами, шоломами й щитами, були відмінними солдатами. Вони вміли споруджувати укріплені табори, будувати дороги, застосовувати стінобитні та запальовальні снаряди.

В армії була розвідка, якою керував зазвичай царевич-престолонаслідник. Найманців ассирійці не використовували, за винятком кімерійців, які були найкращими лучниками. Армія поділялася на 10, 50, 100, 1000 воїнів. У неї були знамена й штандарти, на яких зображували символи бога міста Ашшура. В армії і чиновничому апараті складали присягу. У добу розквіту Ассирія могла виставити армію в 120 000 воїнів.

Ассирійська держава постійно вела завойовницькі війни. Спочатку вона воювала із західними та північними сусідами, згодом захопила Сирію, потім Фінікію. У 729 році до н. е. Тіглатпаласар III захопив Вавилон і включив його землі до складу Ассирії.

Відтепер Ассирії належали всі землі «від Верхнього моря, де сідає сонце, до Нижнього моря, де сонце сходить», тобто від Середземного моря до Перської затоки. Отже, ассирійський цар став володарем усєї Передньої Азії. Після цих завоювань столицею Ассирійської держави стало місто Ніневія. Її називали лівом левів. Тому що лев – цар звірів, а хто, як не цар Ассирії, міг полювати на цих тварин.

Кожний цар Ассирії намагався перевершити в жорстокості попередника. Спадкоємці Тіглатпаласара III впродовж ста років успішно зберігали гігантську імперію. Вони знищували храми та святині інших народів, убивали жерців, забирали релігійні символи.

Полювання царя. Ассирійський рельєф.

Ассирійці були по-справжньому спокійні тільки щодо мертвих, які вже не могли піднятися проти завойовників. Навіть тих, кого залишали живими і не покалічили, вони зазвичай виганяли з рідних земель і невеликими групами розселяли на нових землях.

І все ж таки імперія, побудована на насильстві та жорстокості, не могла зберігатися вічно. З'явилися ознаки непокори, і повстання стали виникати в різних куточках захоплених земель. Країна страждала від внутрішніх протиріч. Дві партії, купців і воїнів, ворогували між собою, і кожна прагнула перетягнути на свій бік царя. Купцям потрібні були мирні провінції, розвинуті міста з ремісниками, які виробляють високоякісні товари, виноградари, садівники, які вирощують оливи, смоківниці, фінікові пальми. А воїни хотіли продовжувати грабунки та вбивства. Утримання армії вимагало великих податків. А податки викликали невдоволення громадян. І якщо в сільській місцевості люди не виказували спротиву, то в містах невдоволення зростало. Одинадцять Ассирія була ще могутньою, як ніколи. Народи тремтіли перед нею, підкорені царі бородами замітали землю, цілуючи ноги ассирійських правителів.

Але згодом підкорений Вавилон зміцнів і спочатку вийшов зі складу Ассирійської держави, а потім, у союзі з мідійцями, у 612 році до н. е. зруйнував імперію ассирійців.

Найбільшим здобутком ассирійців вважають стіни ассирійських палаців і храмів, прикрашені рельєфами із зображеннями тварин.

На стінах були також фризи – прикраси з вапняку. Оздоблення фарбували та вкривали поливою. Здебільшого використовували синю та жовту фарби.

Символами імперії стали бики з головами людей та крилами – шеду.

Ассирійський фриз із Ніневії.

Шеду – захисники від демонів, символи царювання і бога місяця Сіна.

Вавилон і Мідія спільними зусиллями взяли столицю Ассирії Ніневію. Тепер уже ассирійців гнали в чужі землі, примушуючи до тяжкої рабської праці. Країну ще довго називали Ассирією, проте самі ассирійці знесли набагато раніше, ніж ті народи, яких вони гнобили та нищили вогнем і мечем.

Багатства ассирійської держави поділили між собою вавилоняни та мідійці. Ашшур дістався Вавилону. Вавилон також отримав Сирію, Фінікію, Палестину та Аравію. Ніневія та її округи перейшли до Мідії.

Спробуй знайти в мережі Інтернет карти Ассирії та Нововавилонського царства. Переконайся, що ці держави були імперіями, і покажи на карті країни, які вони завоювали.

Перемогу і мир скріпив шлюб вавилонського царевича Навуходоносора з дочкою мідійського царя Кіаксара Амїтіс. Саме завдяки цьому шлюбу з'явилося друге чудо світу. Першим чудом світу стали єгипетські піраміди. А ось другим у списках давніх греків записано висячі сади Семіраміді. Хоча назва ця помилкова. Семіраміда, найімовірніше, була ассирійською царицею Шамурамат. Проте вона не мала стосунку до цієї споруди.

*Висячі сади Семіраміді (Амїтіс).
Художня реконструкція.*

Згідно з легендою, сади зробили за наказом царя Навуходоносора II для його дружини Амїтіс, мідійської царівни, яка сумувала за рідною гірською країною. Схоже, цар кохав свою дружину, оскільки, вступивши на трон, засадив деревами та рослинами з далекої Мідії дах частини палацових і храмових будівель. На високі кам'яні виступи насипали ґрунт і висадили рідкісні екзотичні рослини з батьківщини царівни. Зі стін палацу спадали водоспади, утворюючи навколо нього величезний ставок.

Ворота Іштар.

У столиці царства було відновлено мури, які захищали місто. Загалом у місті було вісім брам. Кріпосна стіна складалася з двох ліній. Зовнішня стіна була заввишки 8 метрів і завширшки 3,7 метра. Довжина її становила 8,3 кілометра. Внутрішня, яка була на відстані 12 метрів від першої, мала висоту 11–14 метрів і ширину 6,5 метра. У стінах через кожні 20 метрів розміщувалися вежі для обстрілу. Перед зовнішньою стіною викопали рів і наповнили його водою.

Вавилон. Художня реконструкція.

*Руїни Вавилону.
Фото 1975 року.*

Дізнайся самостійно, як зараз називається країна, у якій містяться руїни Вавилону – одного з найвеличніших міст Стародавнього світу.

У провідних галузях домінувала праця вільних виробників. До залежних людей належали рільники, які працювали на землях храмів, царя та приватних осіб. Заможні громадяни володіли трьома–п'ятьма рабами. Рабів часто селили на невеликий наділ за помірний оброк, який складав 12 сіклів¹ на рік. Вартість раба становила приблизно 60–90 сіклів.

Боргова кабала суттєво зменшилася. Відтепер кредитор міг заарештувати боржника, помістити його в боргову в'язницю, але вже не міг продати в рабство.

Храми займалися лихварством і торгівлею, володіли земельними угіддями, рабами. Джерелом їхнього існування була десятина. Нею обкладали землевласників, скотарів, садівників, пекарів, ремісників і чиновників. Натомість царський двір не провадив активної господарської діяльності. Найчастіше землі просто здавали в оренду.

Вавилон прагнув міцного миру, адже не хотів стати новою Ніневією, містом крові та лігвом левів. Держава хотіла примножувати свої скарби не грабунками, а працею ремісників, торгівлею купців і податками, які з року в рік дедалі ретельніше збирала з підлеглих народів.

Вавилон пильно стежив за землями, які йому дісталися у спадок від асирійців. Двічі він вів війни на близьких до Єгипту землях. Двічі захоплював і грабував Єрусалим. Було пограбовано Єрусалимський храм, захоплено в полон жителів цього міста та вивезено більшу частину юдеїв «до рік вавилонських».

Згідно з біблійною легендою, у складі полонених перебував Данийл, юнак, який згодом став знаменитим тлумачем снів, пророком. Коли одного разу цар побачив сон, тільки Данийл зміг його розгадати. Царю наснився велетень, «голова його була із чистого золота, груди та руки – із чистого срібла, череву його та стегна – з міді, гомілки – із заліза, ноги частково залізні, частково з глини». Потім «відірвався від гори камінь, ударив по велетню, по залізних та глиняних його ногах і зруйнував їх. Тоді все зруйнувалося: залізо, глина, мідь, срібло, золото перетворилися на порошок, що на літньому гумні розносить вітер, не лишаючи ні сліда, – а камінь, що розтрощив велетня, став великою горою та заповнив землю».

Подібно до велетня із царського сну, занепало згодом і Нововавилонське царство. Останнім на престол зійшов цар **Набонід** (556–539 роки до н. е.), який переніс свою резиденцію в Аравію. У Вавилоні він залишив правити свого сина Валтасара.

Вавилоняни.

¹Один сікль – приблизно 8,4 грама срібла.

Згідно з Біблією, під час свята Валтасара з'явилася людська рука, яка написала на стіні палацу слова: «Мене, текел, перес». Пророк Даниїл, уже похилий старець, розтлумачив значення слів так: «Мене – вирізнив Бог царство твоє і покінчив з ним; текел – ти зважений на терезах і визнаний легеньким; перес – поділене царство твоє та віддане мідянам і персам...».

У серпні 539 року до н. е. поблизу річки Тигр перси розгромили армію, якою командував Валтасар. Перси взяли Вавилон несподівано. Уночі цар персів Куруш (грецькою мовою – Кір) відвів води Євфрату в спеціальні канали. Потім через сухе русло він перебрався через стіни неприступного міста. 29 жовтня Куруш вступив у місто. Вавилонія втратила незалежність, а її останнього царя відправили в почесне заслання.

Спробуй сформулювати, чому історія перших двох імперій була такою короткою.

Держава торговців і мореплавців

Давня Фінікія була відокремлена від усієї Передньої Азії високим гірським хребтом Ліван. Найдавніше місто Фінікії, Бібл, виникло у II тисячолітті до н. е. Згодом постали й інші міста – Тір, Сидон тощо. Основним заняттям містян була морська торгівля.

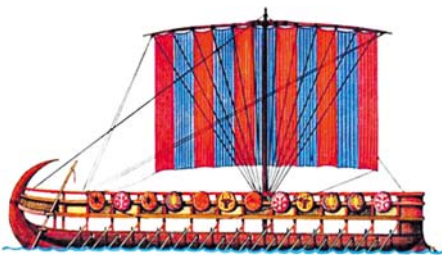
Міста, які займалися власною торговельно-ремісничою діяльністю, мали приблизно однакові сили й ресурси. Потреби швидкої підготовки досвідчених моряків і торговців привели до появи алфавітної писемності, набагато простішої, ніж ієрогліфи та клинопис. Здійснювалися спроби об'єднати Фінікію, однак жодне з міст не мало достатньо сил для цього.

Поступово серед фінікійських міст, якими управляли ради судовласників і торговців, спалахнула боротьба за панування над усією Фінікією. Переможцем у ній стало місто Тір. Фінікійці мали найсильніший на той час флот, що дало їм змогу стати могутньою морською державою.

Тір підкорив Сидон, і утворилося Тіро-Сидонське царство, яке контролювало південь Фінікії. У Тірі збудували нову цитадель, а також величні храми богу Мелькарту та богині Астарті.

Вивезення фарбованої вовни до інших країн стало найприбутковішою справою для жителів Фінікії. Згодом фінікійці почали вивозити із Сирії кольорове скло, торгівля яким також була прибутковою. Фарбована тканина коштувала у 20 разів дорожче, ніж нефарбована.

Фінікійські міста були перенаселені, до них переселялися інші

Фінікійський корабель.

народи – євреї, араби. Це стало поштовхом до заснування колоній. Крім того, потреби в сировині й торговельні справи привели фінікійців до заснування нових поселень. Цей процес отримав назву «колонізація». Колонії утворювалися окремими фінікійськими містами. У колоніях розвивалися ремесло, рибальство, рільництво.

Але ні флот, ні море не змогли врятувати жителів Фінікії від асирійців. Спочатку фінікійці відкупилися від Тіглатпаласара III за 150 талантів (близько 4,5 тонн) золота. Проте асирійцям цього здалося замало, і вони знову пішли війною на Фінікію. П'ять років фінікійці вдало витримували облогу Тіра. Але після того, як асирійці захопили всі інші міста, правителі Тіро-Сидонського царства визнали себе підданими Ассирії та погодилися платити данину.

Про географічні досягнення фінікійців розповів Геродот: «Я не можу зрозуміти тих, хто встановив межі Лівії, Азії та Європи, бо різниця між ними чимала. За своєю довжиною Європа дорівнює їм обом, а щодо ширини, я гадаю, що її не можна порівняти з ними. Те, що ми знаємо про Лівію, доводить, що її оточують моря, крім тієї частини, яка межує з Азією. Першим це довів, наскільки я знаю, єгипетський фараон Нехо. Він, коли припинили роботи для прокладання каналу від Нілу до Аравійської затоки, послав фінікійців на кораблях, наказавши їм, повертаючись, пропливти через Гераклові стовпи (Гібралтарську протоку) у Північне море і так прийти до Єгипту.

Отже, фінікійці вирушили із Червоного моря та припливли до Південного моря. Коли наставала осінь, вони приставали до якоїсь частини Лівії і там обробляли землю. А дочекавшись урожаю пшениці, пливли далі. Так минуло два роки, і на третій вони обігнули Гераклові стовпи й прибули до Єгипту. І вони розповідали – я цьому не вірю, і нехай цьому вірить хтось інший, – що коли вони пливли навколо Лівії, то сонце спочатку сходило по ліву руку, а потім було в них по праву руку». Якщо ми подивимося на сучасну карту Африки, ми зрозуміємо недовіру грецького історика. Він не міг знати, що фінікійці першими обігнули цей континент. І спочатку вони пливли в південному напрямку, а потім – у північному.

Карта Палестини.

Не менш вагомим стало відкриття абетки. Фінікійці, які намагалися скоротити термін підготовки моряків, винайшли нову, простішу систему письма. Вони створили алфавіт, у якому кожна з 22 літер передавала певний приголосний звук. Для визначення комбінацій приголосних з голосними користувалися пояснювальними знаками. Розташування літер у фінікійській абетці було суворо визначене. До речі, сама назва «алфавіт» походить від назв перших літер – алеф і бет. Цю абетку було покладено в основу багатьох писемностей світу – грецької, латини, слов'янської.

Деякі українські літери дуже нагадують фінікійські. Наприклад, літера «г» у фінікійців називалася «гимель» (фінікійською мовою «верблюд») і нагадувала на письмі горб цієї тварини. Літера «д» називалася «далет» («двері») і нагадувала браму. Літера «м» – «мем» («вода») – своїм написанням видавалася схожою на хвилю.

Однією з фінікійських колоній стало місто Карфаген у Північній Африці. Його заснували в 9 столітті до н. е. вихідці з міста Тір¹. З усіх колоній воно проіснувало найдовше і навіть пережило свою **метрополію** (так називається місто, яке заснувало колонію).

Період найвищого розквіту Карфагена припадає на 5–3 століття до н. е. У цей час було захоплено значну територію навколо міста, освоєно узбережжя Марокко та Мавританії.

Місцеве населення, яке обробляло землю, платило податки карфагенянам у розмірі 1/10 врожаю. Усі жителі міста, а в ньому жили понад 200 тисяч осіб, розподілилися на дві групи. Перша – робітники ремісничих майстерень, портові робітники, матроси. До другої групи належали люди, що мали гроші та владу: власники майстерень і кораблів, великі землевласники, багаті купці, жерці.

Головними урядовими особами в Карфагені були два чиновники, яких обирали строком на один рік. Проте всі складні справи вирішувалися в Раді тридцяти та Раді старійшин, яка налічувала 300 осіб. Народні збори впливали на політику держави. Карфаген проіснував до середини 2 століття до н. е., коли його зруйнували римляни.

Спробуй на карті світу перевірити опис мандрівки фінікійців навколо Африки. Чим зараз легко пояснити недовіру Геродота?

¹Усі існуючі джерела приписують заснування Карфагена сестрі тірського царя Пігмаліона (яку називають Дідоною чи Еліссою). Вона очолила жрецько-аристократичне угруповання, що зазнало поразки в боротьбі за владу і було змушене втекти з Тіра назавжди.

Біблійне царство Давида та Соломона

Так чи інакше, але вся історія єврейського народу пов'язана з Біблією. Нас цікавить та частина Святого Письма, яка називається Старим Заповітом і розповідає про історію Давнього Ізраїлю. Старий Заповіт складається з перших п'яти Мойсеевих книг і дванадцяти історичних книг.

У 14–13 століттях до н. е. з-за Євфрату на землі Палестини прийшли нові скотарські племена. Їх називали **ібри**, що означає «ті, які перейшли через річку». Сучасна назва «єврей» походить саме від слова «ібри». Племена ібри вторглися в Палестину й захопили міста, які належали місцевим жителям¹. Ізраїльтяни, а так називали цей народ у стародавніх документах, ще не мали державності.

Племена очолювали старійшини і пророки. Загалом таких племен було дванадцять. Єврейські племена поклонялися єдиному Богу, якого вони називали **Ягве**. Його ім'я було заборонено вживати без потреби, і воно часто замінювалося словом «Бог», «Господь мій». Згідно з віруваннями давніх євреїв, вважалося, що Ягве віддав землю Палестини народу Ізраїлю. Про всі ці події й повідомляє Біблія.

У ті часи Палестину населяло багато народів, і серед них – **філістимляни**. Вони створили на узбережжі союз міст-держав. До речі, і назву «Палестина» територія отримала від грецького перекладу слова «філістимляни».

За землі Палестини воювали між собою хети та єгиптяни. Під час війн єгиптяни взяли в полон частину єврейського народу та переселили з Палестини на землі Єгипту. Наприкінці 12 століття до н. е. народ Ізраїлю залишив Єгипет і рушив до Палестини.

Як саме це сталося, ми дізнаємося з Біблії. Вивів єврейський народ з єгипетської неволі пророк Мойсей. Археологія підтверджує основні події історії, викладені в Біблії. Ми знаємо, що вже існували союз ізраїльських племен та об'єднання філістимлянських міст.

Ханаанейські воїни.

Філістимлянський воїн.

¹У Біблії їх названо ханаанейцями.

Біблійні сюжети досі є джерелом натхнення для багатьох митців. Так відтворює битву Давида і Голіафа український художник Олег Васянович.

*Олег Васянович.
«Давид і Голіаф»
(2014).*

Згодом відбулося укріплення племінного союзу ізраїльтян. Поступово вони перестали кочувати і стали займатися рільництвом, навчилися виготовляти залізні знаряддя праці та зброю. Філістимляни час від часу здійснювали набіги на поселення євреїв і навіть забороняли ізраїльтянам користуватися залізними виробами.

Між філістимлянами та євреями почалася війна. Під час цієї війни і виникла ізраїльська держава. Давид завершив війну та правив Ізраїльським царством з 1005 по 965 рік до н. е. Він захопив місто Єрусалим, яке належало місцевим племенам. У цьому місті, розташованому на скелястій горі, була резиденція царя Ізраїлю. Країною управляли чиновники, яких очолював верховний сановник. За царя Давида було утворено гвардію з іноземців – філістимлян і критян.

Давній Єрусалим. Художня реконструкція.

Після Давида на престол Ізраїлю зійшов його молодший син **Соломон** (близько 965–935 років до н. е.). Він славився своєю мудрістю, але водночас був жорстоким, владолюбним і пихатим.

За його правління в Єрусалимі збудували царський палац, знаменитий храм бога Ягве та фортецю.

Єрусалимський храм оздобили ліванським кедром, міддю, коштовними каменями та золотом. До храму урочисто перенесли головну святиню ізраїльтян – Ковчег Завіту. Це була скриня з дерева завдовжки 1,25 метра і завширшки 0,75 метра. Усередині і ззовні Ковчег було оббито золотом. У ньому зберігалися одкровення, тобто десять заповідей. Ковчег вважався святинєю, біля якої Господь завжди являвся народу.

Не менш величним був палац самого царя. Будівництво храмів, палаців, укріплень та інших споруд потребувало величезних коштів і робочих рук. У зв'язку із цим усю територію Ізраїлю поділили на 12 округів, кожен з яких упродовж місяця утримував царський двір. Також запровадили трудову повинність. Усі жителі Ізраїлю чотири місяці на рік мали відпрацювати на царських будівельних роботах. Окрім того, вони сплачували десяту частину врожаю або приплоду худоби.

Розкіш царського двору, численні податки та повинності викликали обурення народу. Деякі племена відверто виступили проти наступника Соломона – його сина. До нього звернулися представники племен з проханням зменшити податки: «Батько твій поклав на нас тяжке ярмо, ти ж полегши нам жорстоке ярмо...». Проте відповідь була такою: «Батько мій карав вас батогами, а я буду карати скорпіонами». «Скорпіоном» називався ремінь з металевими голками.

Після смерті Соломона північні єврейські племена відокремилися та утворили своє власне Ізраїльське царство із центром у місті Самарія. У 722 році до н. е. асирійський цар Саргон II захопив Самарію, забрав у полон ізраїльського царя Осію, а разом

Жителі Ізраїлю та Юдеї.

з ним 27 290 ізраїльтян, яких переселив у Мідію та Месопотамію. Натомість у центрі Палестини він поселив вавилонських та арамейських колоністів, яких через те, що вони володіли Самарією, називали «самаритянами».

Спадкоємці Давида правили в Юдейському царстві, столицею якого залишився Єрусалим. Щоб послабити соціальну напруженість у суспільстві, цар Юдеї Іосія обмежив боргове рабство. Варто зазначити, що це обмеження стосувалося лише рабів єврейського походження. Ось як про це говориться у «Второзаконні»: «Коли запродається тобі твій брат, єврей чи єврейка, і прослужить шість років у тебе, у сьомому році відпусти його від себе на волю...», але «не будеш відпускати його з порожніми руками». Тобто після закінчення шестирічного терміну слід було не лише безоплатно відпустити такого раба, а й забезпечити його харчами на якийсь час.

Іосія провів також релігійну реформу, спрямовану на утвердження в державі єдинобожжя. Єдиним дозволеним у країні культом став культ бога Ягве. Єдиним храмом, де йому поклонялися, оголосили Єрусалимський храм. Храми всіх інших богів руйнувалися.

У 586 році до н. е. вавилонський цар захопив Єрусалим, зруйнував місто та виселив до Вавилону 10 відсотків населення – ремісників і знать. Частина жителів утекла до Єгипту. Так припинило своє існування і Юдейське царство. У суспільствах обох царств у 8–6 століттях до н. е. проповідували різноманітні пророки, про яких згадує Біблія. Пророки проповідували приход месії, який відновить втрачену гармонію та відбудує єдине Ізраїльсько-Юдейське царство.

Знайди в мережі Інтернет і переглянь відеоматеріал «Solomon's Temple». Ти зможеш здійснити 3D-мандрівку Єрусалимським храмом, що може тобі явити, як він виглядав, а також повправлятися в англійській.

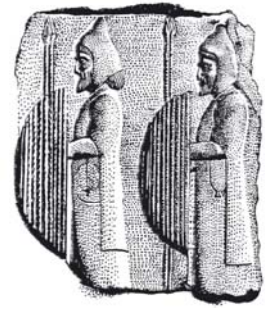
Життя імперії Ахеменідів

Як ти вже знаєш, Вавилон дістався перському царю Кіру без великого кровопролиття. Кір залишив нам про це запис. У ньому він пише, що сам бог Мардук віддав йому в руки чорноголових: «Без бою та боротьби відкрив він мені дорогу у Вавилон... Усі жителі Вавилону, вся шумерська та аккадська земля, сановники та намісники схилилися перед Кіром, цілували йому ноги, раділи його владі, виблискували щастям їхні обличчя». Перси стали володарями такої держави, яка перевершила Ассирійську імперію. На сході їй належав Іран і навіть частина Індії, на заході вони підкорили Єгипет, а населення всієї держави сягало 8–9 мільйонів осіб.

Як і мідійці, перси були іранським народом, але жили вони спочатку на плоскогір'ях східного берега Перської затоки. Спо-

Карта Перської імперії.

Мідійські війни.

чатку вони були військовими союзниками та підданими споріднених мідійців. Назва народу «перси» походить від області Парсуа. У 553 році до н. е. Кір II підняв на повстання перські племена. У перші роки правління Кір II об'єднав усі володіння Мідії, але вже під своєю владою. Так виникла Перська держава.

За роки свого правління Кір II зумів перетворити невеликий союз мідійсько-перських племен у могутню світову державу, територія якої простягалася від кордонів Індії на сході до Середземного моря на заході.

Він дозволив повернутися на батьківщину народам, яких захопили в полон ассирійці та вавилоняни, зокрема й євреям, дозволив поклонятися своїм богам, а також мати своїх жерців, знать, правителів, але таких, які триматимуть простих людей у покорі та збиратимуть податки для персів. Наказав він також повернути всім священним містам священні реліквії. На місцях він створив умови, щоб жителі могли поклонятися своїм богам.

Завоювання були неможливі без армії, і тому Кір II постійно дбав про посилення її могутності.

Кір Великий наказав виготовити бойові колісниці нового типу, більш широкі, міцні, і запрягати в них по чотири, шість, навіть по вісім коней. На осях коліс з обох боків були прикріплені залізні шаблі завдовжки понад метр, такі самі шаблі кріпилися й під осями. Розігнавши колісницю, візники вривалися у стрій супротивника, в вістря калічили ворогів.

На колесах були також башові вози, у які запрягали вісім волів. Вози були в декілька поверхів, з бійницями, з висоти яких 20 воїнів сіяли смерть у лавах супротивника. Пам'ять про озброєння персів донесли до нас шахові фігури: про башти на колесах нагадує нам тура, про вершників – кінь, про воїнів на колісницях – офіцер. Проте найбільше в перській армії було піших воїнів, тому на шаховій дошці найбільша кількість саме пішаків. Найсильніша фігура, ферзь, – це загін «безсмертних», 10 тисяч воїнів царської гвардії.

Але перси й мідійці, разом узяті, включаючи жінок, дітей і людей похилого віку, навряд чи склали більше як мільйон людей.

1

2

1 – сучасний малюнок, що зображає екіпіровку «безсмертного»;
2 – «безсмертні» зі списами, зображені на стіні палацу Дарія I. Близько 510 року до н. е., м. Сузи, Іран.

Як наслідок, вони не могли виставити стільки воїнів, щоб панувати в такій державі. Тому правили не тільки за допомогою зброї.

Ассирійці та вавилоняни прагнули обеззброїти народи: позбавити їх жерців, вождів, освічених чиновників та аристократів, щоб простий народ не вийшов з покори. Перси мислили по-іншому. Нехай кожний народ поклоняється своїм богам і шанує своїх правителів. Нехай у нього будуть жерці, начальники, знать, які будуть збирати податки для персів.

Син Кіра, **Камбіз II** (530–522 роки до н. е.), здійснив мрію батька і виступив у похід проти Єгипту. Він розгромив армію єгиптян, що складалася з грецьких найманців, а фараона полонив і стратив. Цар мріяв про завоювання всієї Африки, проте йому не вдалося це здійснити. У столиці Персії відбувся переворот, і владу захопив молодший брат царя Бардія. Цар поспішив додому, але дорогою помер.

Сім місяців країна перебувала в руках нового правителя, але згодом перська знать організувала заколот і вбила царя. Змовники не могли домовитися – хто з них буде царем. Урешті-решт вирішили вдосвіта виїхати на конях у поле. Царем мав вважатися той, чий жеребець першим заїрже, тільки-но зійде сонце. Першим заїржав жеребець 28-річного Дарія.

У перший рік правління **Дарій I** (522–486 роки до н. е.) витримав нелегке випробування. Дев'ятнадцять племен і країн вирішили звільнитися з-під влади персів. Царю довелося вогнем і мечем приборкувати непокірних. «Я – Дарій, цар великий, цар царів, цар багатоплеменних країн, цар цієї землі великої, перс, син перса, арієць з арійського роду... Спис перського воїна сягнув далеко... перський воїн далеко від Персії бив ворога... Цар Дарій проголошує: ті царі, що жили перед тим, за все своє життя не здійснили того, що я, з волі Ахурамазди, здійснив усього за один рік» – так він зазначив у написі, висіченому на скелі на висоті

105 метрів. Напис був заввишки 7,8 метра і завширшки 22 метри.

З гордістю згадує Дарій, що все, що він робить, робить відверто, щоб усі бачили й чули. «У цьому моя сила, крім мого розуму і здібностей до розмірковування». Проте, безумовно, Дарій був жорстоким, але якщо цього вимагали обставини і воля правителя.

У підкорених персами народів відібрали частину земель і роздали в повновладне спадкове володіння членам царської сім'ї, знаті та впливовим чиновникам. Вони не обкладалися податками. Але всі сатрапії сплачували податки. Сума податків залишалася незмінною до кінця існування держави.

Увесь податок, який сплачували піддані царя, становив 2500 центнерів срібла та 94 центнери золота. Усе золото надходило з Індії, а більшу частину срібла до скарбниці постачали Вавилон, фінікійські та кілікійські міста.

Офіційною мовою імперії була арамейська. Перси користувалися також еламським і вавилонським клинописом. Власне перське письмо було створене на основі алфавіту із 43 знаків і використовувалося тільки для звітів таємних служб і військових повідомлень.

Дарій I.

Релігія персів називалася зороастризмом. Назва походить від імені засновника релігії – Зороастри, або Заратуштри. Цей проповідник вважав вищим божеством світлого бога Ахурамазду, який боровся проти бога п'тьми. Згідно із цим ученням, після смерті душа людини залишає тіло. Якщо людина жила праведно, оберігала худобу, обробляла землю, не зневажала добрих богів, то після смерті її душа потрапляла до раю. Шлях туди пролягав через «місток душ», вужчий за тонку волосину і лезо ножа.

Що обумовлювало успіхи персів під час завоювання Передньої Азії та створення імперії? Чи допомагало персам послаблення в релігійних і мовних питаннях?

Парадні сходи палацу перського царя. Верхній ряд – цар з гвардією, нижній – підкорені народи з даниною.

Неповторний Схід

Країна слонів. Міста в джунглях

У давнину Індією (Індійською країною) називали всі землі на схід від річки Інд. Зараз це територія не лише держави Індія, а й сусідніх держав – Пакистану, Непалу і Бангладеш. В Індії є дві великі річки – крім Інду, на сході протікає річка Ганг. На відміну від Нілу, Тигру та Євфрату, ці річки мають багато притоків. Спільним є те, що вони зволожують землю та несуть родючий мул на землі, що їх оточують.

Природа Індії дуже відрізняється від пустель і степів Африки та Передньої Азії. У долині Інду рідко випадають дощі, розливи його трапляються тільки під час танення снігів у горах. Лише тоді природа оживає. У долині Гангу, навпаки, в умовах тропічних джунглів навіть забагато опадів. Протягом трьох місяців (червень–серпень) тут ідуть безперестанні мусонні дощі. Коли вони затягуються, виникають страшні повені. Навіть уночі спека не відпускає людей і тварин. У давнину цей район був справжнім раєм для мисливців. Тут водилися тигри, пантери, носороги, слони, багато птахів і змій.

Археологічні розкопки у 20-х роках минулого століття в Індії довели, що в III тисячолітті до н. е. тут існувала розвинута цивілізація. За назвою знайденого поселення вона отримала назву – **харапська**. На сьогодні вчені відкрили понад 500 поселень, з яких найбільш досліджені **Мохенджо-Даро** та **Хараппа**. За підрахунками вчених, індська цивілізація займала площу в чотири рази більшу за Шумер.

Народ, що створив цю цивілізацію, мав свою писемність. Але прочитати жоден з тисяч написів, що знайшли археологи, досі не вдалося. Відомо, що жителі Хараппи писали справа наліво. У їхньому письмі було близько 400 малюнкових знаків, якими позначали слова, поняття та склади.

Учені не змогли знайти ключ до розгадки невідомих написів. На таких невеликих каменях малюнок завжди супроводжувався коротким текстом.

У найбільших містах проживало до 100 тисяч осіб. Міста склалися з двох частин – «верхнього» і «нижнього» міст. У «верхньому» – проживала міська верхівка. Будинки менш заможних жителів, майстерні ремісників і ринки розташовували в «нижньому» місті. Ширина головних вулиць «нижнього» міста могла сягати 10 метрів. Вони перетиналися під прямим кутом з дуже вузькими провулками.

Фасади будинків було вирівняно в одну лінію, уздовж неї простягався тротуар, а на перехрестях кути було заокруглено, щоб колісний транспорт міг безпечно повернути вбік. У цих містах були навіть переходи у вигляді прямокутних каменів. Пішохід переходив по них, ніби через річку, не спускаючись з тротуару на проїжджу частину. А колеса повозки проходили між каменями.

Міста було захищено мурами, до того ж вони мали ще й внутрішні укріплення. У верхній частині розміщувалися палац правителя та критий ринок, дво-, триповерхові будинки заможних містян. Нижню частину міста було відокремлено, і потрапити з неї до верхньої можна було через спеціальні ворота. Вікон у будинках не було, а свіже повітря надходило в житлові приміщення через вузькі отвори у верхній частині стін. Основним будівельним матеріалом слугувала обпалена цегла з глини. Дахи вкривали землею та використовували як спальні. Каналізація в стародавніх індійських містах була найдосконалішою на всьому Стародавньому Сході. Існували спеціальні водовідстійники, де збиралася брудна вода, а потім підземними каналами відводилася за межі міста.

У великих будинках на нижньому поверсі розміщалися кухня, кімната для обмивань, колодязь, приміщення для зберігання продуктів. Усі житлові кімнати розташовували на другому поверсі. Стіни вкривали шаром мулу, змішаного з травою, і обмазували глиною. Над внутрішнім двориком уздовж кімнат простягався дерев'яний балкон. Дах був плоский, і влітку, у душні, спекотні ночі, там спали і дорослі, і діти.

Провулок
Мохенджо-Даро.

*Руїни Мохенджо-Даро.
Сучасне фото.*

*Давнє місто Харappa.
Сучасне фото.*

У західній частині міста знайшли дві будівлі, зовсім не схожі на інші. Одна являла собою великий квадратний зал. Усередині залу 20 цегляних стовпів підтримували плоску покрівлю. Звичайно, у цьому будинку навряд чи хтось мешкав. Тут, мабуть, збиралися міські жителі для жертвоприношень і проведення спільних свят. А другою спорудою, яка викликає здивування, був великий басейн. Довжина басейну – 32 метри, ширина – 7 метрів. Завглибшки він був близько трьох метрів. З декількох боків у басейн спускалися невеличкі цегляні сходи, що закінчувалися маленькими майданчиками. Їх зробили для тих, хто не хотів плавати у глибокій частині басейну. Дно водоймища складалося з кількох шарів цегли, перекладеної шаром водонепроникної смоли.

У багатьох будинках археологи знайшли речі, рештки їжі, знаряддя для письма (чорнильниці, пір'я), посуд, різноманітні гірї. У коморах виявили залишки пшениці, ячменю, фінікової пальми й овочів.

Але, що дивно, у жодному з міських будинків археологи не знайшли жодної мотики, рала, серпа. Проте було багато ремісничих інструментів. Мабуть, жителі міста були ремісниками, а землеробська праця була притаманна сільським жителям. Жителі сільської місцевості вирощували, крім зернових, горох, диню, бавовник, у вологіших районах сіяли рис.

Жителі міста займалися мисливством і скотарством. Місто було оточене джунглями, у яких водилися тигри, носороги, буйволи, ведмеді та антилопи. Улюбленою здобиччю мисливців був гавіал, особливий вид крокодила з вузькими щелепами, що не становив загрози для людей. У той час жителі приручили багатьох тварин: корів, буйволів, овець, кіз, свиней, віслюків і різні види домашньої птиці.

Так виглядав житель найдавніших міст Індії.

Слони в Індії. Сучасні фото.

Близько 2000 року до н. е. індійці приручили слона. Використовувати слонів було надзвичайно вигідно, незважаючи на труднощі, пов'язані з прирученням цієї тварини. Адже слони живуть до 48 років, і за своє життя вони могли служити двом чи трьом поколінням людей.

Швидкий розквіт індської цивілізації, однієї з найдавніших у світі, був перерваний з невідомих причин: міста та поселення стали полишати люди. Міста зникли, а на їхньому місці виростили буйні тропічні ліси. Навіть зараз у хащах і джунглях Індії знаходять залишки цих мертвих поселень. Причини цього занепаду тривалий час були незрозумілими.

Спочатку вчені вважали, що країну знищили завойовники, проте слідів зіткнень, зброї, підпалів не було знайдено. Висловлювалися думки про повстання й розбрат, про стихійні лиха, що пов'язані зі зміною клімату, русла Інду чи землетрусом. Археологи, вивчаючи давні поховання, дійшли висновку, що однією з причин масової загибелі була малярія. Це була перша в історії людства епідемія. Люди почали масово вмирати, і це стало причиною переселення в південну Індію.

На їхнє місце прийшли нові народи, що не знали писемності й були кочовими скотарями. Себе вони називали аріями. У Середній Азії частина аріїв (індоіранці) пішла в бік Іранського нагір'я (мідійці та перси). Та частина, яка продовжила рухатися в напрямку Індії, отримала назву **індоарійці**. Ці племена прийшли на землі Індії близько 1500 року до н. е.

Порівняй відомі тобі факти про трипільську культуру та культуру індської цивілізації. Зроби висновки.

Арійська держава Маур'я

Індоарійці, що прийшли в Індію, були скотарями-кочовиками. Спочатку їх не цікавило містобудування. І навіть пізніше, коли містечка із земляними насипами та дерев'яними огорожами було

Раджа та його повсякдення. Сцена палацового життя.

збудовано, виглядали вони досить скромно порівняно з містами, які залишило населення на берегах Інду. Їх очолювали правителі, і лише в деяких влада належала раді знаті. Цар (**раджа**) був верховним розпорядником усього майна, і насамперед землі.

Він командував військом, очолював управління та вважався захисником дхарми (правил богоугодного життя).

На відміну від Єгипту та Передньої Азії, де держава була потрібна для створення іригації та успішного подолання природних труднощів спільними зусиллями, в Індії багата природа дозволяла місцевим жителям жити полюванням і збиральництвом. В умовах теплового клімату (температура взимку не нижче ніж $+5-15\text{ }^{\circ}\text{C}$) не потрібно було зводити теплі будинки і дбати про одяг. Для того щоб прискорити процес утворення держави, індоарійці поділили суспільство на окремі стани, які назвали варнами.

Використовуючи релігію, арії-раджі намагалися встановити правила – закони своєї держави. Спершу існувала система з поділом суспільства на три стани: жерців – брахманів, знатних воїнів – кшатріїв і вільних громадян – вайш'ів. Коли арії підкорили місцеве населення, у суспільстві з'явилася велика верства людей, які не були рабами (**даса**), а були частиною громади. Ці люди належали до четвертої варни – шудр.

В Індії належність жителів до варн передавалася спадково. Варто підкреслити, що кожна з каст мала свій колір (білий, червоний, жовтий, чорний). Такий суворий розподіл обов'язків був необхідним для захисту держави та створення правил поведінки для її жителів. Він став самобутньою рисою індійської державності.

Подібно до розвитку суспільства і релігія індоарійців пройшла певний розвиток. Спочатку арії склали ведичну міфологію, а потім у них виникла нова релігія **індуїзм**.

У період переселення індоарійців суворої ієрархії богів не було. Індійці просто поділяли світ на три сфери: небо, землю та антарікшу (простір між небом і землею). Арії вірили, що життя природи і суспільства проходить відповідно до пророцтв богів (**девів**) – істот з людською подобою. Головними з них були: Індра – бог-громовержець, воїн, раджа богів; Агні – бог вогню, охоронець дому, посередник між богами та людьми; Сур'я – бог сонця, ворог тьми та холоду.

Потім з'явилася ідея першотворця Брахми. Він створює все-світ, Землю, визначає хід часу, створює смерть для врятування

Бог сонця – Сур'я

Землі від перенаселення, установлює всесвітній закон – дхарму.

Головним обрядом було жертвоприношення. Щоб догодити богам, різали худобу, кидали у вогонь хлібні зерна, лили олію, молоко і сому – напій бога місяця Соми. Усе це повинні були робити жерці-брахмани, супроводжуючи свої дії молитвами, дотримуючись ритуалів.

За уявленнями жителів Стародавньої Індії, тіло смертне, а душа вічна. Після смерті людини вона переселяється в інше тіло, однак у яке саме, залежить від поведінки людини в минулому житті. Ці переселення називалися «колом переродження» (сансара).

У 317 році до н. е. уся Індія об'єдналася під владою кшатрія **Чандрагупти**. Для нього його радник склав політичний посібник. Там містилися поради та настанови для управління державою. У цій книзі, що називалася «Артхашастра» («Наука про політику»), можна було прочитати: «У землях із розділеними людьми не вчиняються заколоти... Землі, де люди об'єднані, схильні до повстань, і від них велике нещастя. При заселенні земель людьми кращі ті, де більшість становить нижча варна (вайш'ї), оскільки такі землі приносять усі види доходів.

З достоїнств землі найкраще – коли вона надійно захищена. При виборі землі, яка захищена фортецями або людьми, ліпша та, що має гарне військо. Адже від людей залежить царство. Земля без людей подібна до безплідної корови – що можна з неї видіти?..

Найкраще військо те, що складається з кшатріїв, навчених володіти зброєю, або ж військо з вайш'їв та шудр, сильне своєю численністю...

Цар, який завоював чужі землі, нехай віддасть шану всім божествам і жителям, роздасть дари та звільнить від податків людей, які вирізняються знаннями, благочестям, мужністю. Нехай звільнить людей із в'язниць і допоможе тим, хто страждає, хворіє, потребує допомоги».

Чандрагупта Маур'я.
Храм Лакшмі-Нараян,
м. Делі, Індія.

Поясни призначення кожної із чотирьох варн і дай відповідь на питання: чому було потрібно жорстко визначати діяльність людей в імперії Маур'я?

Найшанованіші боги Індії

Цар розумів, що релігія індуїзм повинна об'єднати жителів держави Маур'я. В індуїзмі змінюється ієрархія богів. На перше місце висувається бог-творець. Особливу роль почали відігравати культури трьох богів: **Брахми, Вішну і Шиви**.

Брахма вважався творцем та управителем світу, йому належало створення варн, він карав невірних і грішників. З ним були нерозривно пов'язані і два інших божества: Вішну (бог-охоронець) і Шива (бог-руйнівник). Було створено цикл індуїстських легенд і міфів про діяння цих богів. Кожний з богів отримав дружину.

1

2

Боги індуїзму: Вішну (1), Шива (2).

Ганеша – бог мудрості, благополуччя та удачі.

Від бога Шиви та богині-матері Парваті народився особливий бог індуїзму – Ганеша.

Братом Ганеші був бог війни та перемоги Картикея. Брати були і зовні, і характерами зовсім не схожі один на одного. Картикея був худорлявий, високий та запальний, як і належить воїну. Ганеша був повний та мав важку поставу. Від народження Ганеша був дуже вродливим хлопчиком, але внаслідок однієї події став схожий на слона.

Під час обряду наречення імені всі боги завітали на свято. Тільки один бог не дивився в бік немовляти. Дружина цього бога не хотіла, щоб він йшов на свято, і прокляла чоловіка: «Перший, на кого ти подивишся, втратить голову!».

Коли радісна мати все ж таки примусила цього бога поглянути на Ганешу, голова хлопця відділилася від тулуба і зникла.

Усі скам'яніли, а мати заридала. На щастя, на допомогу прийшов бог Вішну. Він запропонував приставити Ганеші чийсь голову, гарантуючи, що вона приросте. Батько Шива побачив слоненя. Його голова і стала атрибутом божества.

Кожен бог мав свою верхову тварину: Шива – бика, Парваті – лева, а Ганеша їздив верхи на миші. Вважалося, що зображення цього бога приносить удачу.

*Шива та його сім'я.
Кольорова
літографія
з колекції
Британського музею.
Близько 1895 року.*

Знайди на кольоровій літографії богів, про яких ішлося, та їхніх верхових тварин. Чиєю верховою твариною вважався павич? Як ти це зрозумів (зрозуміла)?

Учення Будди як шлях до спасіння

Онук Чандрагупти Ашока став першим правителем, який підкорив майже всю територію півострова Індостан.

В одному з написів сам Ашока розповідає, що «150 000 чоловік було захоплено, 100 000 убито і в багато разів більше померло». Смерть і страждання людей викликали в улюбленця богів сумні думки й важкі переживання. Цар застерігає нащадків: «Не здо-

*Карта
імперії
Маур'я.*

Будда.

бувайте нових перемог, а як перемогу над самим собою вважайте терпіння та помірковану суворість».

Бездумна жорстокість уже не відповідала моральним засадам царя. І після паломництва в Гімалаї він віддає перевагу новій релігії, що створив індійський кшатрій Сіддхартха Гаутама Шак'ямуні, що отримав ім'я Будда.

Будда народився в 563 році до н. е. у містечку Лумбіні (сучасний Непал). Він засуджував будь-яке насильство і вважав, що в колі перероджень можна завдати шкоди, навіть зірвавши квітку. Сам Будда, за віруваннями його прихильників, прожив багато життів – мавпи, слона, купця й тільки після цього став сином раджі невеликого міста. Залишивши батьківський палац, принц сім років подорожував як мандрівний проповідник.

Одного разу, коли він сидів під фіговим деревом, йому відкрилася велика таємниця того, як назавжди звільнитися від скорботи земного життя та вирватися з кола перероджень. Не потрібно нічого бажати. Не потрібно ні до чого прагнути. Не потрібно навіть чіплятися за власне життя. І тоді людина зможе зануритися в божественну нірвану (стан повного заспокоєння). Це вищий ступінь щастя, доступний кожній людині ще за життя, а тим паче після смерті.

Через 250 років після смерті Будди цар Ашока став палким прихильником його вчення (буддизму). Він почав підтримувати буддійських монахів, будувати храми (ступи), розсилати натовпи місіонерів за межі Індії.

Буддизм швидко перейшов кордони Індії і поширився в Китаї, Японії, Південно-Східній і Центральній Азії. Дуже рано в буддизмі намітилися різні течії і школи. На їхній основі виникли два головних напрями: **хінаяна** (мала колісниця, вузький шлях) та **махаяна** (велика колісниця, широкий шлях). Монахи вчили: «А ось, учню, блага істина про те, що існує страждання. Народження – страждання, старість – страждання, хвороба – страждання... коли немає можливості досягти бажаного – це також страждання.

А ось, учню, блага істина про те, що страждання має причину. Це спрага, що веде до перероджень, вона пов'язана з насолодою та пристрастю, що знаходить задоволення то в одному, то в іншому. Спрага буває трьох видів: спрага чуттєвих задовольень, спрага перероджень, спрага існування.

А ось, учню, блага істина про те, що страждання може бути знищене. Це знищення спраги і знищення пристрасті, відмова від них, звільнення від них, відроза до них».

Послідовники цього напрямку вважали, що Будда вказав шлях до звільнення, якого могли досягти лише монахи, що повністю порвали зі світським життям. Згідно ж з махаяною, нірвана до-

*Храм (ступа)
Будди.*

ступна й мирянам, яким може допомогти бодхісатва – людина, що наблизилася до досягнення нирвани, але через велике співпереживання до інших людей відмовляється вступити в нирвану, добровільно приймає страждання, утримується від власного спасіння, поки всіх інших не звільнено від страждань. Прагнучи заручитися підтримкою бодхісатв, віряни робили буддійським монастирям багаті дарунки. У перші століття нашої ери ці монастирі перетворилися на великих власників.

В Індії буддизм не здобув великого поширення. Віра в давніх богів Брахму, Вішну, Шиву витіснила вчення Будди. Відтак зазнали поразки й бідні люди, про яких ішлося у вченні Будди. Після смерті Ашоки державу поділили на дві частини – західну та східну, так почався період розпаду й послаблення імперії, яку створив Чандрагупта.

Спробуй пояснити, чому буддизм не втримався на місці головної релігії Індії.

Ти вже знаєш, що в українських казках справедливість завжди перемагає несправедливість. Так само і в Давній Індії справедливість розцінювалася як вищий закон світоустрою, який забезпечує загальний порядок і гармонію. Згадай з курсу зарубіжної літератури, як називається індійська казка, на сюжет якої схожий сюжет казки Івана Франка «Фарбований Лис». Чим схожі і чим відрізняються казки?

Шлях до Піднебесної

Тривалий час вважалося, що Єгипет і Межиріччя були першими вогнищами цивілізації. Проте після відкриття Мохенджодаро та Хараппи вчені зрозуміли, що й інші народи в давнину зробили свій крок у напрямі держави та створили власну цивілізацію. Зараз відомо, що й на крайньому сході Азії існували археологічні культури з ознаками розвинутого ремісничого виробництва. Тут жили майстри, які вміли обробляти метали, вирощувати сільськогосподарські рослини та худобу. На думку археологів та істориків, китайці були тим народом, який усього досягнув самостійно.

Карта Давнього Китаю.

У багатьох справах китайці були першими. Рис, головна їжа сучасних жителів Китаю, не відразу став основною культурою, а тільки з появою іригації наприкінці II тисячоліття до н. е. Річ у тім, що вирощування рису починається з підтоплення полів для пророщування зерна. Коли розсада досягає 20–25 сантиметрів, вона стає придатною для пересадження у ґрунт. Але й після цього на рисовому полі залишають шар води в 5–10 сантиметрів. Його рівень чітко контролюється, оскільки, якщо води буде замало, рослина засохне, якщо забагато – згниє. Приблизно через 100 днів після посіву рис достигав. Його зрізали, сушили та молотили.

Сцени повсякденного життя китайців. Ліворуч – оранка, праворуч угорі – полювання на птахів, унизу – вирощування рису.

Китайці є винахідниками шовку. На відміну від бавовнику та льону, шовкові нитки не рослинного походження. Їх виготовляли з виділень шовкопряда, точніше, лялечок цієї комахи, яких годували свіжим листям шовковиці, тримаючи в бамбукових або очеретяних корзинах.

Лялечки шовкопряда утворювали кокон, і в десятиденному віці їх заливали гарячою водою. Після розмочування кокон механічно розмотували та отримували нитку завдовжки від 300 до 1000 метрів. Узявши нитки від 4 до 18 коконів, китайські жінки сплітали їх в одну гладку нитку. Такі нитки потім виварювали з домішками попелу, спеціального ванна, протравлювали залізним купоросом чи галуном, потім фарбували рослинними та мінеральними барвниками. На виготовлення одного сувою завдовжки 9 метрів і завширшки 50 сантиметрів ткаля витрчала до 15 днів. Китайці приносили жертви духу цієї корисної гусені, щоб отримати добрі, повні кокони.

Найдавніші написи було вирізьблено або надряпано на лопаткових кістках диких оленів, домашньої худоби або черевних щитках панцирів черепах. На них китайці записували питання і приносили їх до храму. Ці питання ставили письмово: яка буде погода, який урожай отримаємо в цьому році, що спалити на славу Неба, коли вирушати у військовий похід, чи можна розраховувати на перемогу над ворогом тощо. Потім до гадального напису притискали розпечений мідний прут і розглядали тріщини на кістках, які давали відповідь на питання.

Перша китайська держава

Центром першої китайської держави стало місто Шан (1500 рік до н. е.). З написів відомо, що військовим вождем і верховним жерцем цієї держави був правитель міста Шан. Його називали **ван**. Піктографічні документи свідчать про криваві подробиці давньої історії Китаю. Знаки-малюнки на кістках для ворожби розповіли про осліплення людей, закопування живцем, повішення, четвертування, спалювання на вогнищі. Напевно, це був час жорстокої боротьби між містами (**і**) і общинами (**фан**). Місту Шан удалося створити військовий союз, але він міг існувати тільки за умови суворої дисципліни.

Спробуй знайти в мережі Інтернет інформацію про китайські гадальні написи, які оцифрували британські вчені.

Під час розкопок археологи знайшли поховання одного з багатих жителів міста. Крім зброї, виробів з кістки, коштовних металів і прикрас, у похованні було знайдено кістяки людей і тварин. Шанці вірили, що раби мають супроводжувати людину до потойбічного світу.

*Бронзовий посуд із чудовиськом, що пожирає людей.
Доба Шан. Свідомство існування людських
жертвоприношень.*

Колісниці та бронзова зброя дозволяли шанцям тримати в покорі сусідні племена. У 9 столітті до н. е. племена чжоу перехопили лідерство. На відміну від держави Шан, чжоуський ван надав різним представникам племінної знаті самоуправління, і ті лише сплачували йому данину. Вони присягали йому на вірність. Чжоуського вана було проголошено сином Неба. Його вважали посередником між Небом і людьми та володарем Піднебесної (тобто держави). Такі місцеві правителі складали особливу раду при вані і мали титул **чжухоу**.

Спершу чжухоу були вірними вану, але згодом, коли територія держави збільшилася, вони дедалі частіше уникали зустрічі з ним і стали мріяти про власну державу. Боротьба вана з непокірними чжухоу виснажувала сили країни. Напад кочовиків призвів до втрати чжоусцями своєї столиці – Хао. Після цієї поразки в Китаї утворилася велика кількість держав, які створили місцеві правителі.

Роздробленість Китаю. Учення Лао Цзи

Цей період іноді поділяють на добу **Ле го (Різноманіття царств)** і **Чжань го (Царства, що воюють)**. Китай перестав існувати як єдина держава й вступив у період політичних смут і братовбивчих війн.

У цю добу розвивалося китайське письмо. Тепер воно перейшло на бронзовий посуд. На ньому написи вирізьблювали гострим металевим стрижнем. А коли китайці почали вести літопис, вони звернули увагу на бамбук, який обрали як матеріал для письма. Розколоті дощечки цієї рослини зачищали та загостреними паличками наносили на них написи за допомогою чорного лаку. Тонкі дощечки однакового розміру просвердлювали та зв'язували шнурками. Літописи цього часу так і називалися – **бамбукові літописи**. Але на вузьких дощечках писати можна було лише стовпчиком. Тому тривалий час китайці розміщували ієрогліфи вертикально.

Згодом на зміну бамбуковим книжкам прийшов шовк. На ньому писали пензлем з тонкого та м'якого волосся першим справжнім чорнилом (чорною тушшю). Книжка мала вигляд широкої стрічки, прикріпленої до бамбукової або дерев'яної палички. Такі свитки нагадували сувої папірусу і були дуже дорогими.

Ці літописи доносять до нас подробиці історії Китаю. Правителями всього Китаю почергово ставали лідери окремих царств.

Бронзова зброя доби Чжоу: сокира (1), меч (2), шолом (3).

Перші монети Китаю.

Армії цих царств мали по декілька тисяч бойових колісниць. Це була значна впливова сила.

Крім боротьби за панування над усім Китаєм, точилася внутрішня боротьба між представниками знатних родів за владу та боротьба правителів проти змовників. До цього додавалися постійні набіги кочовиків, яких приваблювали простори Великої Китайської рівнини.

У нових умовах кожне із царств намагалося визначити свій шлях. Збіднілий народ із сумом мріяв про минулі часи. Знайшлися освічені люди, що висловили ці мрії. До них належав Лао Цзи (учитель Лао), автор «Книги про дао і добродійність» (6 століття до н. е.).

У дослівному перекладі з китайської *дао* означає «шлях». Учення Лао Цзи – це шлях розвитку природи. Даосизм швидко поширився серед тих, хто виступав за рівність усіх жителів Піднебесної. Даоси засуджували насилля людини над людиною, війни, виступали проти розкоші та багатства, зловживань владою. Лао Цзи був переконаний, що люди повинні відмовитися від досягнень науки та техніки, а також від збройних зіткнень. Тоді зміниться людська вдача і країни перестануть ворогувати між собою.

На думку Лао, великі держави були не потрібні. Селян слід лишити у спокої, нехай живуть своїм старим, традиційним життям: «Хай країна буде крихітною, а народ нечисленним; ...нехай вишуканим буде їхній одяг, нехай мирними будуть їхні житла, нехай будуть щасливими їхні звичаї; і якщо вони заглянуть за кордон сусідньої країни, то донесеться звідти кукурікання півнів, гавкіт собак, нехай доживуть до старості, до смерті, ніколи не побувавши за кордоном».

Учитель Лао щиро вважав, що, уникнувши розкошів, ведучи простий спосіб життя, можна уникнути грабунку та встановити порядок і мир. «...Якщо не буде більше потреби в рідкісному та коштовному – припиниться пограбування народу», – писав Лао Цзи.

Великий китайський мудрець Конфуцій і шлях Китаю до імперії

Молодшим сучасником Лао Цзи був великий мудрець цього смутного часу – Кун Цзи (551–479 роки до н. е.). Його вчення стало відомим далеко за межами Китаю. У Європі його звали **Конфуцій**. Він шукав виходу в іншому напрямі. Його мрією була держава, що керується відданими правителю, освіченими сановниками, головним прагненням яких є благо країни та процвітання народу.

Учення і Лао Цзи, і Конфуція були утопіями, нездійсненними мріями. Але все ж учення вчителя Куна було більш плідним, ніж уславлення незіпсутої простоти вчителя Лао. Конфуцій прагнув спиратися на нових управлінців. У своїй книзі «Бесіди і судження» він писав: «Учитися і не розмірковувати – даремна праця; розмірковувати та не вчитися – небезпека...

Той, у кого природні якості пригнічують освіченість, – дикун. Той, у кого освіченість пригнічує природні якості, – звичайний писар. Той, у кого врівноважені освіченість і природні якості, є благородною людиною...

Якщо в народі є все, тоді й правитель нічого не потребує; але якщо бідує народ, тоді й у правителя не може бути всього...

Той, хто управляє державою і здатний виставити тисячу бойових возів, повинен... виконувати свої обіцянки, зменшувати свої видатки, любити своїх людей та використовувати свій народ, лише коли це необхідно».

Спочатку вчення вчителя Куна сприйняли лише окремі освічені люди. Конфуцій був засновником першої у світі приватної школи та викладав у ній. Потім його учні стали потрапляти на державну службу, і правителі переконалися, що вчення ефективне. Віднині їхні життя та смерть залежали від того, чи зможуть вони довести свою корисність державі.

У Китаї вже в ту добу проживало 10–20 млн осіб, це більше, ніж чисельність населення Перської імперії. В умовах перенаселення серед держав, які виборювали право на об'єднання всіх земель, могла перемогти лише та, яка зуміла б створити централізовану систему управління. Якраз у цьому могли проявити себе освічені можновладці.

«Добрим чиновником є той, хто чудово знає закони та укази, у змозі впоратися з будь-якою справою, невідкупний, щирий і всі сили віддає служінню правителю. Розуміючи, що жо-

Конфуцій. Малюнок з книги «Міфи і легенди Китаю» – Е.Т.С. Werner (1922).

ден чиновник самотужки не може здійснювати управління, він діє у злагоді з іншими чиновниками».

У 361 році до н. е. міністр **Шан Ян** провів реформи: запровадив єдині закони, дозволив купівлю землі та її оренду. В армії колісниці було замінено кіннотою, а бронзову зброю – залізною. Право виготовляти зброю мала тільки держава. Згодом було скасовано всі попередні спадкові титули. Нові ранги присвоювалися за особисті заслуги. Усі ці зміни дали найбільший поштовх до розвитку царства Цінь.

Чим, на твою думку, китайський спосіб розбудови держави відрізнявся від східних деспотій Єгипту, Шумеру та Індії?

Китайські імперії Цінь і Хань

Найбільшого розквіту царство Цінь досягло в добу енергійного правителя Ін Чжена, який зумів розгромити своїх супротивників. У 221 році до н. е. після перемоги цей правитель прийняв новий титул **хуанді** – імператор і поміняв ім'я на Цінь Шіхуанді (Перший імператор Цінь).

Одним з головних завдань після перемоги новий правитель вважав боротьбу з північними кочовиками – сунну (у перекладі «злі раби»). І хоча Цінь Шіхуанді неодноразово завдавав їм поразки, вони продовжували нападати на північні райони держави. Тоді за наказом імператора розпочалося будівництво Великої китайської стіни. Вона сягала 10-метрової висоти (вежі – 12 метрів). Завдовжки стіна була близько 1900 кілометрів, а завширшки – у середньому 5,5 метра. Для побудови стіни імператор відрядив два мільйони солдатів, військовополонених і примусово направлених працювати місцевих жителів. Останніх було найбільше,

Велика китайська стіна.

і вони мусили носити червоний одяг, щоб відрізнитися від інших. Багато з них назавжди лишилося на велетенській будові, бо тіла померлих замурували у стіни або у вежі, які було розташовано на відстані 100–120 метрів одна від одної. Загалом їх було 60 тисяч. На вежах чатували дозорні, які в разі появи ворога запалювали сигнальні ватри.

У 2016 році мандрівник Володимир Ольшевський проїхав на велосипеді по Великій китайській стіні.

Якщо хочеш здійснити подорож Великою китайською стіною і відчутти велич споруди, знайди в мережі Інтернет відео – атракціон віртуальної реальності «7D Just Ride | Китайська стіна». Щасливої подорожі та яскравих вражень!

Імператор прагнув подолати племінну строкатість населення нової держави, що стала вже імперією. Цінь Шіхуанді поділив країну на 40 областей, які, своєю чергою, поділялися на округи.

Для згуртування майже 50-мільйонного населення імператор заборонив мешканцям називати себе племінними традиційними назвами. Саме утворення єдиного народу, але без урахування його традицій примусило імператора використовувати насильницькі, жорстокі методи (знищення незадоволених, переселення, етнічні чистки тощо).

Після смерті Цінь Шіхуанді спалахнуло повстання, яке розпочав загін майбутніх будівників Великої китайської стіни¹. У 209 році до н. е. воно охопило більшість округів держави. Ватажок повстання, сільський староста Лю Бан, зумівши використати незадоволення населення, оголосив себе засновником нової династії – Хань. У 206 році до н. е. він став новим китайським імператором.

Знак військової влади династії Цінь.

¹Великий загін рабів прямував на північ країни для виконання робіт, але він запізнювався, що за цінськими законами каралося смертю. Розуміючи, що іншого виходу немає, раби вбили начальника загону й підняли повстання.

Конфуціанський монах

У добу нової імперії вчення Конфуція оголосили державною релігією¹. Основою її став культ Синього Неба та культ предків. Небо, на думку прихильників цієї релігії, є найвищою божественною силою, якій слід коритися та вклонятися. Знання традицій і ритуалів склали основу поведінки людини впродовж життя, будувалися храми та монастирі.

Щоб правитель завжди мав відданих слуг, доступ до отримання посад і рангів став конкурсним. Спочатку випускники шкіл складали дво- або триденний іспит. Вони повинні були без книжок і посібників написати поему, твір про якусь подію та трактат на вільну тему.

Також мали знати вчення Конфуція, письмо та літературу. Іспит складали успішно лише два-три відсотки з тих, кого до нього допускали. Під впливом цієї системи остаточно сформувалася китайська ієрогліфічна писемність.

За легендою, ієрогліфи винайшов імператорський чиновник **Цан Цзе**. За основу він нібито взяв сліди, залишені на піску лапками птахів.

Ієрогліфи складаються з двох частин. Ліва частина дає ключ до розуміння змісту, а права – до його вимови.

У китайській мові нараховують близько 40 тисяч ієрогліфів. Однак на практиці використовували не всі з них. Так, в усіх книгах, що написані до нашої ери і містять інформацію про китайську науку, налічується 6542 знаки.

І все це мав вивчити кандидат на державну посаду. Потім за схожою програмою відбувався другий іспит на другий ступінь. Ті, хто витримав його, могли складати іспит на вищий ступінь у столиці, який проводився раз на два-три роки. Ці іспити контролювали вищі сановники і сам імператор.

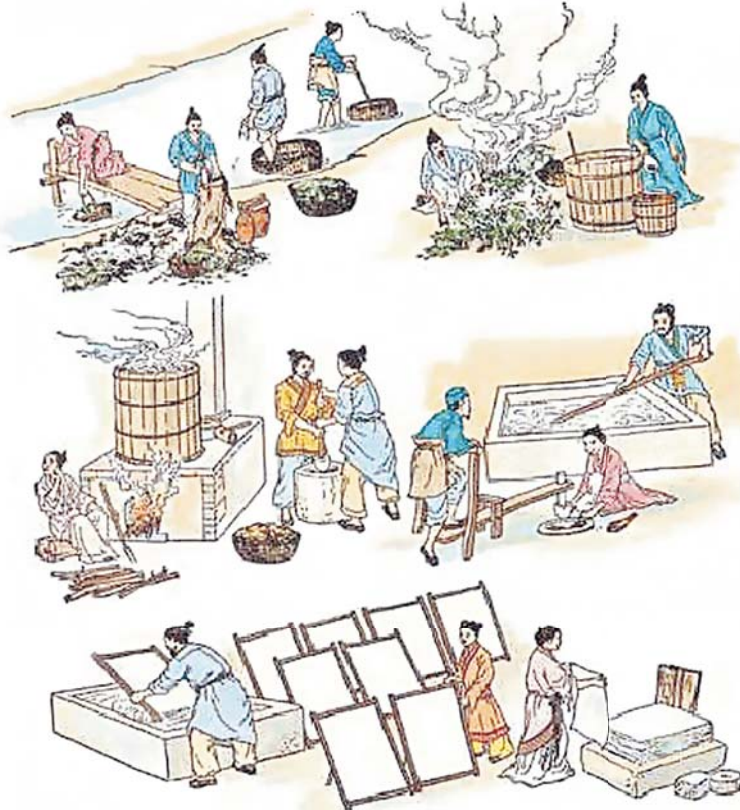
Знайди в мережі Інтернет і переглянь відеоматеріал «ShaoLan: ШаоЛан Хсуех: Навчись читати китайською... легко!». Чи зрозуміло тобі було відео англійською мовою, чи здебільшого ти користувався (користувалася) українським перекладом? Скільки ієрогліфів знає восьмирічна дитина в Китаї? Що ще нового ти дізнався (дізналася)?

Отримавши ступінь, випускник здобував право на посаду. Вищі ступені відкривали шлях до вищого рангу і давали змогу обіймати важливі посади в державі. Цій системі бракувало тільки дешевшого матеріалу для письма.

¹Ця релігія проіснувала до початку минулого століття, а окремі її елементи існують у Китаї і нині.

Так, у 105 році н. е. у Китаї вперше в історії, за легендою, Цай Лунь винайшов папір. Техніка його виготовлення була досить складною. Молодий бамбук, льняні й шерстяні ганчірки, рис, коноплю, очерет, гілки шовковиці подрібнювали, розтирали у ступі та варили з водою в казані. Потім волокнисту масу переливали у прямокутний басейн і зачерпували з нього рамкою, на яку натягували сітку із шовкових ниток. Вода стікала, а на сітці залишався шар паперу. Вологий аркуш знімали із сітки, прасували та сушили.

Виготовлення паперу в Давньому Китаї.

Знайди на малюнку кожен з процесів виготовлення паперу.

Імператори династії Хань (206 рік до н. е. – 220 рік н. е.) розумніше продовжували починання першого імператора. Вони зробили державу всемогутньою. Уцзент розбили глав давніх родів вищої знаті. Кочовиків сюнну змусили переселятися подалі від кордонів Піднебесної¹. Управляли імперією вже майже винятково з допомогою армії чиновників, яких у Європі почали називати мандаринами, хоча в Китаї їх ніколи так не називали.

¹Вони мігрували з Азії аж до Європи, і в добу Римської імперії їх знали як племена гунів.

Китайський чиновник

Імперія швидко згуртувалася в єдине ціле. Чиновники вправно збирали податки. Основним доходом держави тієї доби стали поземельний, подушний і подвірний податки. Чоловіки виконували робочу (місяць кожні три роки) та військову (два роки у війську та три дні щороку в гарнізонах на кордонах) повинності. Рабство було основою державного та приватного ремісничого виробництва. Рабів можна було купити на ринку, як робочу худобу.

Ніхто, крім держави, не мав права карбувати монети, продавати сіль та залізо, що приносило імператору додатковий прибуток. На ці гроші імператори формували кінні армії, які завойовували нові землі (зокрема, сучасну Корею та північний В'єтнам).

Відібравши в сусідів землі, імператори забезпечили безперешкодний прохід караванам, які возили шовк **Великим шовковим шляхом**. Цей шлях давав Китаю можливість торгувати з країнами Середньої Азії і навіть з далекою Римською імперією. Звідти китайці отримували рабів, вироби зі скла, коштовні камені та прянощі. На захід Китай вивозив залізо, нікель, дорогоцінні метали, лакований посуд, бронзові та інші ремісничі вироби і, звичайно, шовк, який більше ніде не виробляли.

Великий шовковий шлях. Близько 1 століття.

Великий шовковий шлях простягнувся на тисячі кілометрів. Каравани йшли пекельними пустелями, мальовничими оазисами, гірськими перевалами. У 1 столітті Великий шовковий шлях з'єднував Серес і Дацинь.

Згадайся за картою або дізнайся з інших джерел: що мало назви Серес і Дацинь?

Китайські міста в період розквіту імперії Хань

Столицю імперії Чан'ань оточували стіни завдовжки понад 30 кілометрів. Найвищими будівлями у столиці були палаци імператора, з'єднані між собою критими переходами та підвісними галереями. Розташовані неподалік урядові установи можна було розпізнати за жовтим забарвленням. У Чан'ані налічувалося 160 житлових кварталів, з'єднаних прямими й рівними вулицями, причому кожен квартал мав свій захисний мур з брамою, яка на ніч зачинялася. У самій столиці та приміському окрузі існувало дев'ять ринків і кілька в'язниць. Одна з в'язниць – «Лігво тигра» – являла собою велику й глибоку яму, внутрішню стіну якої було викладено цеглою. На ринковій площі страчували злочинців, також там працювали ворожки та цирульники.

Китайські міста були перенаселені, у кожному з них мешкало кілька сотень тисяч містян. Тому будівництво багатоповерхових будинків було життєвою потребою.

З допомогою старших родичів дізнайся, як називається давнє місто Чан'ань у сучасному Китаї.

Проте досягнення мали й зворотний бік. Загарбницькі війни вимагали великих коштів. Країна була зморена безперервними війнами, люди засмучені, запаси вичерпалися.

У 18–25 роках у провінції Шаньдун відбулося повстання **червонобрових**. Повстанці фарбували брови червоною фарбою, щоб відрізнятись від воїнів імператора. Згодом повстанці увійшли в столицю держави, місто Чан'ань. Вони стратили імператора та вирізали весь його рід. Проте довго втриматися не змогли. У місті Лоян знать проголосила імператором **Гуана У Ді** з династії Хань. Він придушив повстання червонобрових. Новий імператор видав закони, які забороняли таврувати рабів та обмежували право

1

2

1 – поховальне вбрання дружини брата імператора У Ді. Його виготовлено з 2756 нефритових пластинок, скріплених золотими нитками;
2 – глиняні моделі міських будівель (триповерховий будинок, міська вежа).

вбивати їх, а також захищали права бідних. Наступні сто років існування імперії були досить мирними.

Це був час розквіту торгівлі. Китай торгував з багатьма країнами, насамперед з Індією. Здавалося, що ще ніколи імперія Хань не досягала такої могутності – вона налічувала 60 млн жителів, що складало тоді 1/5 частину всього населення земної кулі. У Лоян – нову столицю імперії – у 166 році з Риму прибуло «посольство», як називала себе приватна римська торговельна компанія.

Падіння імперії Хань

Але згодом становище в імперії знову погіршилося. Занепало землеробство, ремесло, торгівля. Багатії стали ще багатшими, бідняки – ще біднішими. У Китаї з'явилися нові види господарства – **сильні будинки**. Вони використовували працю зубожілих селян, найману робочу силу. Під опікою таких сильних будинків перебувало декілька тисяч родин.

Площа державних земель швидко скорочувалася, зменшувалася кількість працівників, погіршилися торговельні зв'язки, і на початку 3 століття було видано указ про заміну грошової платні натуральною, в обіг увійшли шовк і зерно.

На тлі цих негараздів спалахнуло повстання **жовтих пов'язок**. Його очолив **Чжан Цзяо** – засновник таємного релігійного гуртка, який 10 років готував це повстання. Чжан Цзяо створив 300-тисячну армію, яка в 184 році почала боротьбу проти імператора. Повстанці пов'язували голови жовтими стрічками, що символізувало перемогу «жовтого неба» над «синім небом Хань». За основу майбутньої справедливої держави взяли ідеї вчителя Лао, які поширювали його учні-даоси.

Військо повстанців руйнувало урядові будівлі, убивало чиновників. Армія імператора не могла впоратися самотужки, і тоді проти повстанців виступила армія сильних будинків. Боротьба була запеклою і тривалою, але врешті-решт повстання придушили. Це сталося у 205 році. Біля стін столиці склали піраміду із сотень тисяч відрубаних голів повстанців.

Хоча повстання придушили, але воно завдало вирішального удару імперії Хань. Після цього лідери трьох сильних будинків почали боротися за владу. У 220 році імперію поділили на три царства. Імперія Хань припинила своє існування.

Даос – послідовник учення Лао Цзи.

Виробництво шовкової нитки і тканини привело до розвитку китайської вишивки. Спочатку вишивкою прикрашали винятково одяг придворної знаті та інтер'єри імператорських палаців. Проте згодом вишивка перейшла в побут китайців, стаючи елементом фольклору – до неї привносилися сюжети з народних легенд, міфів, казок.

1

2

3

4

5

Спробуй з'ясувати, які з поданих вище зображень є китайською вишивкою, а які – українською. Поясни свою думку.

Знайди в мережі Інтернет матеріали «60 безсмертних цитат Конфуція». Ознайомся з розділом «Про Конфуція. Деякі з учнівських записів добре описують Конфуція в побуті». Яким був стародавній китайський філософ за свідченнями його учнів? Чого в нього можна навчитися?

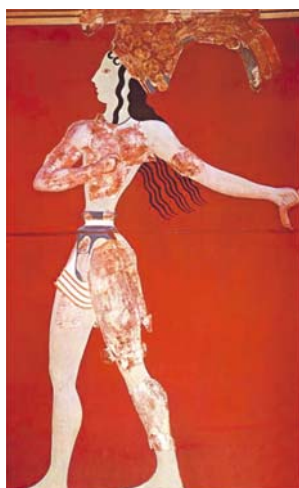

Еллада та скіфо-сарматський світ

Історія мінойських фресок

У 1878 році на острові Крит недалеко від міста Іракліон, сучасної столиці Криту, грек з доленосним ім'ям Мінос Калокерінос натрапив на величезні глиняні посудини – піфоси – один зі складів невідомого палацу. Сам Генріх Шліман намагався купити цю ділянку, але в 1890 році її придбав американський учений Артур Еванс. 1900 року він почав розкопки стародавньої столиці Криту – міста Кносс і знайшов легендарний Кносський палац – Лабіринт. Еванс не просто знайшов палац, а відкрив нову, невідому, ні на яку іншу не схожу цивілізацію. Він не задовольнився збереженням руїн, а частково відновив палац.

Розкопки Кносського палацу явили світу унікальні свідчення найвищого рівня стародавньої цивілізації – фрески, саркофаги,

Це фреска в музеї (ліворуч) і точна копія фрески в палаці (праворуч), яку відновив Артур Еванс. За припущенням А. Еванса фреска зображує аристократа або жерця.

посуд, прикраси, які дозволили відновити вигляд мінойської цивілізації, від якої не залишилося писемних джерел.

І зараз ми здійснимо подорож в археологічний музей сучасного Іракліона, де ознайомимося з фресками Кносського палацу. Припускають, що більшу частину палацу прикрашали фрески із зображенням природи, тварин, священних ритуалів. За 3500 років, що минули з того часу, збереглося не так уже й багато, але й за цими фрагментами можна отримати уявлення, як виглядали критяни епохи царя Міноса.

Треба зауважити, що фрески не збереглися повністю. Під час розкопок знаходили сміття із залишків штукатурки, що обсипалася, з нанесеними на неї фарбами. Саме із цих шматочків реставратори збирали фрески, викладаючи їх, як мозаїку. Фрески, що представлено в музеї, складаються наполовину з оригінальних фрагментів, а наполовину – з домальованих.

Одна з улюблених тем на фресках – мавпи. Тема мавп прийшла з Єгипту. Цілком можливо, що в садах Кносського палацу мешкали мавпочки – подарунки фараонів Єгипту. У Єгипті бог Тот нерідко зображувався в образі бабуїна, і на фресках Кносського палацу мавпочок часто зображували як частину священного ритуалу.

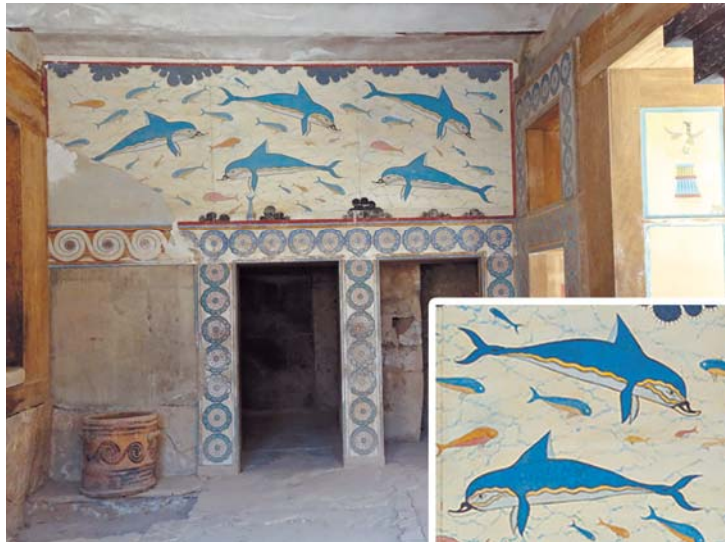
А це знаменита фреска «Парижанка», так назвав її А. Еванс. Він вважав, що зображена жінка більш схожа на сучасну жительку Парижа, ніж на стародавню гречанку.

Мавпи.

Стародавній художник зобразив морський простір, синіх дельфінів і різнокольорових риб. Від коралів піднімаються вгору прозорі бульбашки.

Мінойці майже не будували кріпосних мурів навколо своїх палаців і поселень. У них немає зображень батальних сцен. Їхнє життя було пов'язане з морем. Стіни, підлоги, стелі палаців прикрашали сценами на морську тематику – восьминоги, риби, дельфіни.

Хлопчик.

Темношкірі воїни.

Яскравим підтвердженням зв'язків Криту з африканськими країнами, які здійснювалися, природно, по морю, є фреска із зображенням темношкірих воїнів на чолі з критським командиром. Ця фреска перебуває у Кносському палаці.

Багато таємниць мінойців ще належить розгадати вченим...

Чи уважно ти читаєш книжку? Не перечитуючи текст оповіді, дай відповідь, чому ім'я грека, який знайшов піфоси, названо доленосним.

Світ грецьких міфів

Міфологія еллінів суттєво відрізнялася від уже відомих тобі міфологій. Оскільки греки зіткнулися зі складностями переселення та боротьби за нову землю, основна риса грецької міфології – значна роль героїчних сказань і легенд. У цих легендах є боги, герої та навіть прості смертні. Героями ставали ті персонажі, у яких батько або мати були богами.

Створення світу уявляли як дію трьох перших стихій – Хаоса, Геї (Землі) та Ероса (Любові). З Хаосу, а в ньому полягає ідея простору, народжуються Нікта (Ніч) та Ереб (Морок). Так, уперше у греків виникає уявлення про жіноче і чоловіче начало.

Нікта породила від Ереба богів: Таната – смерть, Еріду – розбрат, Апату – обман, Кера – знищення, Гіпноса – сон з примарами, Немесиду – богиню неминучої розплати за злочини, а також богинь-мойр, у руках яких доля людини. Звали їх Лахесіс, Клото та Антропос. Клото – «та, що пряде», пряла нитку життя людини. Лахесіс вимірювала довжину нитки, а Антропос обрізала її у відповідний момент. Ані боги, ані люди не можуть протистояти присуду долі.

У лісах, згідно з міфами греків, жило чимало істот демонічного походження. Особливо багато було німф, які давали життя рослинам, риbam, тваринам. Покровителів мало все – річки, моря, гаї, дерева. Головні з них – дріади, які народжувалися та гинули разом з деревами, наяди (водяні) – духи джерел і струмків, ореади – гірські німфи.

Одного разу цар пеласгів Ерісіхтон зрубав дубовий гай для будівництва свого палацу, чим викликав обурення дріад, які жили в ньому. Дріади звернулися до Деметри – богині – захисниці рослинного світу. І сказала Деметра дріадам: «У далекій країні Скіфії, де немає благодатних дерев та дме жорстокий Борей, панує Нікта, народжуючи страховищ. Одне з них – жахливе,

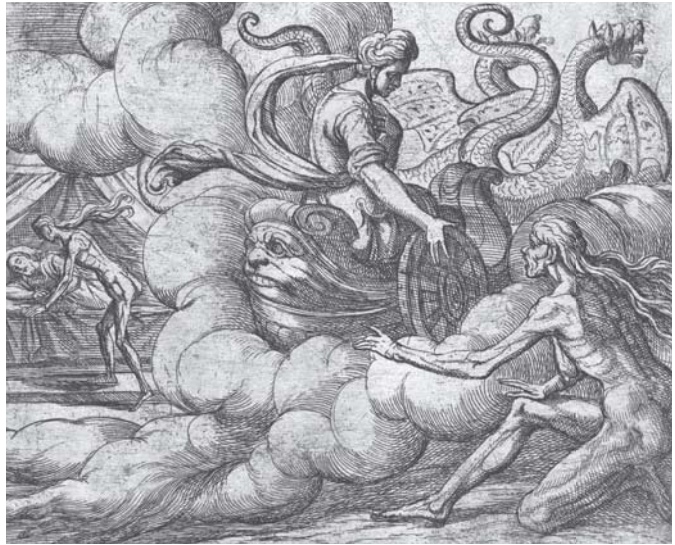
Мойри прядуть нитку життя. Барельєф Йоганна Готфріда Шадова.

Антоніо Темпеста
«Деметра
вирушає за богинею
голоду» (1606).

Антоніо Темпеста
«Богиня голоду
вислуховує Деметру
і виконує її
прохання» (1606).

худе, з горлом, здатним проковтнути всіх смертних, якщо вони порушать мої закони. Наймення йому Голод. Дам я вам свою колісницю, і мої крилаті дракони вмить доставлять вас туди. Голоду мою волю передайте: нехай він з вами летить мерщій та поселиться в тілі того, чие ім'я, як удар сокири по зеленій дубраві».

«Ерісіхтон! – хором проспівали дріади. – Його звать Ерісіхтон!». Вселився Голод у царя. Відтоді що більше цар їв, то ненажерливішим ставав Голод. Проїв Ерісіхтон усе своє майно. Став він худнути, очі його запали, шкіра висохла. Так його було покарано за неповагу до природи.

Спробуй за ілюстраціями переказати міф про Ерісіхтона.

Геракл. Тесеї. Аргонавти

Міфи були не просто вигадкою, а містили елементи історії Давньої Греції. Так, наприклад, міфи про **Геракла** розповідають про той час, коли царі Мікен очолювали союз ахейських держав. У руках царя Мікен, згідно з міфами, був жезл, який дав йому Зевс.

Історичні відомості можна віднайти і в міфі про **Тесея**, який вирушив на Крит, щоб перемогти в лабіринтах Кносського палацу чудовисько Мінотавра – напівлюдину, напівбика.

Тесеї за допомогою Аріадни, доньки Міноса, виплутався зі складного становища. Її золота нитка вивела героя з лабіринту після того, як він убив Мінотавра. Пізніше Тесеї став засновником міста Афіни – сучасної столиці Греції.

Геракл перемагає Цербера, що охороняє вхід у підземне царство Аїда. Зображення на глиняному посуді.

Антуан-Луї Барі. Тесеї і Мінотавр, 19 століття.

Пам'ятник Тесею, м. Афіни, Греція.

Анна
Ходиревська.
«Золоте руно»
(2016).

Не менш відомими героями міфів були **аргонавти**. У цих міфах греки прославляли єдність грецьких племен та їхнє переселення й подорожі. Очолював грецьких героїв Ясон, син фессалійського царя. Серед героїв, які відпливли на кораблі «Арго» за золотим руном (шкурою чарівного барана)¹, були Геракл, співець Орфей, близнюки Діоскури (сини Зевса). Після численних пригод аргонавти привезли руно в Елладу. Ясон одружився з дочкою колхідського царя Медеєю, і в них народилися діти. Коли згодом Ясон вирішив одружитися з дочкою царя Коринфу, Медея отруїла суперницю, а потім вбила своїх дітей. Ясон загинув під уламками корабля «Арго», що лежав тривалий час на березі моря.

Як ти думаєш, сюжети грецьких міфів відображають загальнолюдські проблеми і цінності чи просто оповідають життєпис античних греків?

Орфей і Еврідіка

Один з грецьких міфів присвячено герою **Орфею** – сину фракійського річкового бога Еагра (або **Аполлона**) та музи Калліопи. Орфей був найвідомішим співцем і музикантом. Він став учасником походу аргонавтів, допомагаючи своєю музикою долати труднощі мандрівки за золотим руном. Після повернення Орфей одружився з Еврідікою та оселився з нею у Фракії. Одного разу Еврідіка наступила на змію та померла від її укусу.

¹Жителі Колхіди (сучасна Грузія), куди вирушили герої, промивали золотий пісок крізь шкури овець, а потім їх спалювали й отримували золото.

Едвард Джон
Пойнтер. «Орфей
і Еврідіка»
(до 1919 року).

Орфей вирішив повернути Еврідіку з підземного царства Аїда. Силою музики та співу він не тільки примусив Харона перевезти його через Стікс, а й приборкав Цербера. Володар підземного царства Аїд та його дружина Персефона побачили, що спів Орфея примусив розпуститися навіть гілку верби, яку взяв співець із собою в дорогу. Сльози виступили на очах навіть неблаганних ерinių¹.

Тож Аїд вирішив повернути дружину Орфею. «Нехай буде потвоєму, – мовив він, – веди Еврідіку у верхній світ. Вона піде за тобою, а ти – за вісником богом Гермесом. Тільки одну умову висуваю я тобі. Не озирайся назад. Не втримаєшся, повернешся до дружини, дар буде віднято!». Коли процесія минула Стікс і Орфей побачив уже сонячне світло, не зміг він угамувати свого бажання та озирнувся назад. Тільки легкий дотик вітру торкнувся його обличчя – Аїд забрав Еврідіку назавжди.

Від горя покинув Орфей людей і подався в глибину Родопських гір. Своїми співами він рухав камені та дерева, зачаровував фракійських мужів, які припиняли свої війни.

Знайди в мережі Інтернет відео- або аудіоматеріал «К. Глюк. Орфей і Еврідіка. Мелодія» та прослухай відому мелодію з опери австрійського композитора Крістофа Глюка «Орфей і Еврідіка». Чи сподобалася тобі музика? Розкажи про свої враження.

¹ Богині помсти: Тісіфона, Алектю та Мегера. Вони вислуховували скарги смертних про образи, які завдали старші молодшим, діти батькам, господарі гостям, багаті бідним, правителі тим, хто звернувся до них по допомогу.

Боги Греції

Зевс – найголовніше божество грецької міфології. І боги, і люди вважали його захисником та спасителем, засновником міст, помічником воїнів. Людям Зевс роздає дари з посудин зла та добра, що стоять біля палацу на Олімпі. Ще на Олімпі є богиня долі Тюхе – богиня щастя та благоденства. З рогу кози Амалфеї сипле вона дари людям, яких зустрине. І горе тим, від кого відвернеться ця богиня.

Зевс відав зміною пір року, небесними явищами, посилав на землю дощ і встановлював гарну погоду. Його зброєю були блискавки, які викували циклопи за те, що він звільнив їх від мук Тартару. Боги жили на вершині гори Олімп, у чудових будівлях, які побудував син Зевса Гефест.

Священними тваринами Зевса вважалися орел і бик. Саме на цих тварин час від часу перетворювався верховний бог греків.

Гера, яка стала дружиною Зевса, уособлювала сімейні та шлюбні стосунки. Недаремно її ім'я перекладається як «пані», «охоронниця». Гера була покровителькою заміжніх жінок і дітей. Вона опікувалася народженням дітей.

Старша сестра Зевса **Гестія** наглядала за підтримкою вогню в будинках, який не повинен гаснути. Вона була єдиною богинею, яка не брала участі у війнах і сварках. Її вогонь вважався священним, його завжди підтримували у храмах.

Найстаршим із синів Крона був **Посейдон**. Він був рівним Зевсу за силою. Після вбивства Крона Посейдон, Зевс та Аїд

Олімп – найвища гора Еллади – йде в небо майже на три кілометри. З її висоти вся Греція як на долоні.

Мармурова статуя Зевса у Ватикані.

Що, на твою думку, Зевс тримає у правій руці?

Статуя Посейдона,
м. Копенгаген, Данія.

Афіна Парфенос.
447–438 роки до н. е.
Робота Фідія (копія),
м. Афіни, Греція

кинули жереб, кому бути володарем неба, моря та похмурого підземного царства, залишивши землю у спільному користуванні. Посейдону, брату Зевса, згідно з жеребом, дісталось море. Він почав будувати собі палац поблизу міста Егі (Евбея). Там, у велетенських конюшнях, він тримав білих коней, на яких у золотій колісниці виїздив на морські простори.

Дочка Зевса **Афіна** винайшла флейту, сурми, керамічний горщик, рало, ярмо для волів, колісницю та корабель. Вона навчила людей рахувати, жіночих ремесел (прядіння та ткацтва) і кулінарії, а також стала покровителькою Афін.

Коли Афіна вистрибнула з голови Зевса в повному бойовому озброєнні, Зевс сказав Гефесту, що вона буде, як і він, володіти ремеслами. Гефест незадоволено насупився, але Зевс уточнив: «Твій молот залишиться в тебе. Афіна отримає веретено. Вона буде прясти та ткати».

Син Зевса **Гермес** із самого народження був надзвичайно кмітливим і жадібним. Гермес – бог-вісник, вісник війни та миру, покровитель торговців і водночас покровитель злодіїв. Пізніше він став богом ораторів та атлетів, які змагалися в різноманітних спортивних спорудах. Як вісник смерті, Гермес стає провідником душ до царства Аїда. Також він випросив у Зевса право укладати договори, розвивати торгівлю та сприяти мандрівникам і отримав від Верховного бога крилатий капелюх від дощу, жезл-кадуцей із двома білими стрічками та крилаті золоті сандалії.

Ще від народження Гермес був покровителем стад. Пастухи приносили йому жертви, сподіваючись на те, що він допоможе розшукати тварин або назве ім'я

того, хто вкрав їх. Гермесу присвячували кам'яні стовпи дверей і брам. Пізніше символом бога стала герма – кам'яний стовп з наверхшам у вигляді скульптурної голови. Їх ставили на перехрестях доріг і пристанях.

Герма. Римська копія. 50–100 роки

Сестра Зевса **Деметра** забезпечувала родючість садів і полів. Коли Аїд викрав її улюблену доньку Кору, обурена Деметра примусила землю припинити плодоносити. Боги були змушені благати її змінити рішення. Тоді вона почала вимагати повернення доньки. Зевс погодився, щоб Кора повернулася до матері. Єдиною умовою було, щоб Кора не торкнулася їжі богів у царстві Аїда. Однак служник Аїда, Аскалаф, вирішив прислужитися пану і дав свідчення, що Кора з'їла сім зернин граната із саду Аїда. Тоді вирішили, що Кора житиме три місяці в Аїда як цариця **Персефона**, а дев'ять місяців – з Деметрою. Аскалафа за його негідний вчинок Деметра перетворила на сича.

У 1895 році власники керченської садиби виявили у дворі рідкісну пам'ятку старовини (2 століття). Її стали називати склепом Деметри – за головним сюжетом старовинного розпису на стінах. Склеп дослідили історики, мистецтвознавці. Він став всесвітньо відомою знахідкою.

Сина Зевса **Аполлона** часто називали Фебом («яскравим», «сяючим»), бо за легендою від нього розходилося сяйво. Аполлон був неземної краси, але дуже жорстокий, і стріли його несли смерть.

Аполлон опікувався пророцтвами, медициною, мистецтвом, стрільбою з лука, красою, вівцями та великою рогатою худобою. Його символами були триножник, омфал (камінь, який позначав центр Землі), ліра, лук і стріли, лавровий вінок, пальмова гілка, вовк, яструб, ворон та олень.

Аполлона як бога музики та поезії вважали владикою Парнаса, де жили **музи**, якими він керував.

Копія фрески з ликом Деметри. Склеп Деметри, м. Керч, Україна

Знайди в мережі Інтернет відеоматеріал «Музи Греції» або скористайся іншими джерелами та дізнайся, скільки муз було в давньогрецькій міфології і чим опікувалася кожна з них.

Руїни храму Аполлона в давньогрецькому місті Дельфи було виявлено під час розкопок у 1892 році. Сучасне фото.

Релігійним «серцем» Еллади був храм Аполлона в Дельфах. У храмі жриця-піфія вдихала випари, що йшли з-під землі, і давала відповідь на питання гостей. Її слова були незрозумілими, тому група жерців надавала їй пророцтвам віршованої форми. Пророцтва піфії були дуже точними, вважали, що її надзвичайний дар ішов від бога Аполлона.

Музика Давньої Греції вважалася мистецтвом, яке втрачено. Але нещодавно вчені з Оксфорду змогли її відтворити, тож тепер її можна послухати. Знайди в мережі Інтернет відеоматеріал «Ancient Greek Music – The Lyre of Classical Antiquity» і прослухай першу класичну музику людства.

Боги Греції (продовження)

Якось трирічна **Артеміда**, сестра-близнючка Аполлона, сиділа на колінах Зевса і той запитав, які подарунки вона бажала б отримати. Юна богиня попросила в бога вічну дівочість, стріли, як в Аполлона, обов'язок приносити світло, мисливську туніку із червоною облямівкою, 60 юних німф як почет і 20 річкових німф-прислужниць, усі гори світу та одне місто.

Отож Артеміда – богиня гір, лісів і полювання, покровителька молодих дівчат і звірів. Вона була берегинею цнотливості та дівочтва. Артеміда була атлеткою, мала багато спільного з

Артеміда Версальська. Римська мармурова копія з оригіналу, 325–300 роки до н. е., Лувр, м. Париж, Франція.

амазонками. Саме вони першими спорудили їй храм у малоазійському місті Ефесі.

Головні риси характеру богині – непохитність, невблаганність і рішучість. Вона сама полювала на диких звірів, але дбала про їхнє потомство, захищала від ненажерливих хижаків. Також дбайливо ставилася до природи, яка давала їй спокій і відпочинок. Люди, які відвідували заповідні місця Артеміди, не розорювали пташиних гнізд, дбали про мурах і намагалися не порушити спокій богині.

Арес, син Зевса та Гери, був богом війни. Він роз'їжджав на колісниці, запряженій четвериком коней, яких звали Блиск, Шум, Полум'я і Жах. Його священними тваринами були яструб і собака, символами – палаючий факел і спис. Йому елліни не будували храмів, тільки вівтарі, на які приносили жертви ті, хто хотів зберегти життя рідним і коханим.

З піни морської народилася **Афродіта** – богиня жіночої краси та кохання. Крім того, вона стала покровителькою поетів, художників, які описували красу і любов. Її чарам не могли противитися не тільки люди, а й самі боги. Лише три богині – Афіна, Артеміда і Гестія – не поступалися Афродіті у красі та не піддавалися її силі.

Легендарне місце народження Афродіти (Скала ромеїв, також відома як Скала Афродіти) у Пафосі (острів Кіпр). Сучасне фото.

Сьогодні море поблизу Скали Афродіти небезпечно для плавання, а на саму скелю підніматися заборонено. Можна тільки прогулятися узбережжям.

Коли син Гери та Зевса **Гефест** народився на світ, він був дуже потворний та кволий. Зевс скинув малюка на землю, і той падав цілий день і, впавши на острів Лемнос, зламав обидві ноги. Пізніше він міг рухатися тільки на золотих милицях, які зробив собі сам. Культурними центрами Гефеста були острови Лемнос, Самос та місто Афіни. Гефест був потворний і сварливий, але добрий приятель і чудовий майстер. Він зробив собі золотих механічних служниць, які робили все, що наказував господар.

Пітер Пауль Рубенс. «Вулкан кує блискавки Юпітеру» (1636).

Існувала також легенда, що Гефест кував для Зевса його разючі блискавки, зброю та обладунки для богів і героїв. Так це зобразив нідерландський художник П. П. Рубенс.

З допомогою старших родичів спробуй з'ясувати, чому в назві картини Гефеста названо Вулканом, а Зевса – Юпітером.

Несподівано у 5 столітті до н. е. пантеон богів змінився. Існує легенда про народження **Діоніса**. Згідно з нею, батьком Діоніса був Зевс. За наказом Гери титани вкрали немовля та розірвали його на шматки, але з пролитої крові виросло гранатове дерево. Рея, бабуся Діоніса, розшукала онука, склала його зі шматків та повернула до життя. Потім його виховувала Персефона, але наказала рости його перевдягнутим у дівчину, щоб обманути Геру. На прохання Зевса Гермес перетворив Діоніса на козлятко та передав його німфам-гіадам. Зростаючи на пагорбах гори, Діоніс дізнався про секрет виготовлення вина.

Отож Діоніс – бог родючих сил природи, виноградарства та виноробства. Після підкорення Афін, островів, Аргоса та Беотії Діоніса визнали одним із дванадцяти олімпійських богів. Він посів місце Гестії (богині домашнього вогнища) на Олімпі.

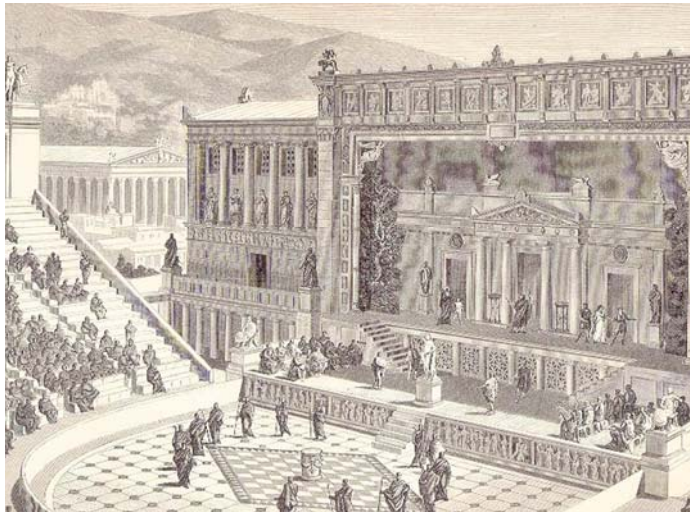

У Давній Греції свята на честь Діоніса були пов'язані з роботами на виноградниках. Ці роботи закінчувалися у грудні; на цей час припадало свято Малі Діонісії. Це було радісне свято на честь бога вина і веселоців, повне забав і жартів. Грецькими селами в цей день ходили галасливі процесії, у яких брали участь усі: і чоловіки, і жінки, і вільні, і раби.

У лютому справляли ще одне свято – Ленеї. Проте головним святом на честь Діоніса були Великі Діонісії, які святкували наприкінці березня – на початку квітня. Вони тривали цілий тиждень

Театр Діоніса в Афінах у римські часи. Реконструкція.

Театр Діоніса в Афінах. Сучасне фото.

і відзначалися з великою пишністю. Саме зі святами на честь Діоніса пов'язано зародження театру. З тих сценок, які розігрували в діонісійських ходах їхні ряджені учасники, пізніше постали трагедія і комедія. Під час Великих Діонісій у театрах Давньої Греції грали трагедії, а під час Ленейв ставили комедії.

Через бездонні прірви пролягає шлях з поверхні землі до підземного світу мертвих. Ніколи не проникають сонячні промені в похмуре царство Аїда.

Після того як візник Харон перевезе душу через підземну річку Стікс, душа побачить браму царства мертвих. Ворота охороняє пес Цербер з трьома головами. Він стереже мертвих і не пускає живих. Далі на душі людей очікує суд Аїда, де зважуються людські вчинки за час земного життя.

Харон, перевізник душ померлих. Давньогрецький лекіф (ваза, призначена для зберігання оливкової олії, яка також використовувалася як поховальний дар), 5 століття до н. е., м. Париж, Франція.

Аїд і Цербер, антична статуя, м. Іракліон, о. Крит, Греція.

Праведники йдуть до правого шляху, де, ковтнувши води з річки забуття Лети, забувають усі земні печалі, а їхні безтілесні душі відправляються до Елізіуму, країни вічного щастя та вічної весни. Герої мають переваги, вони пам'ятають свої вчинки та своїх близьких. Грішники йдуть до Тартару – тут на кожного чекає відповідне покарання.

Скільки богів жило на Олімпі? Спробуй назвати їхні імена.

Що приховують стародавні руїни

Наприкінці 7 – на початку 6 століття до н. е. низка міст-колоній, які заснували греки, простяглася вздовж північного узбережжя Чорного моря. Ці міста і стали вісниками майбутнього розквіту міської культури України. Їхній власний розквіт припадає приблизно на 6 століття до н. е.

Найбагатшим серед міст була Ольвія в гирлі Бугу, що стала центром хліботоргівлі чорноморських колоній з метрополією. Іншим найважливішим торговим центром стало кримське місто Херсонес. Феодосія і Пантікапей вирізнялися в сузір'ї міст-колоній Кімерійського Боспору на східному узбережжі Криму.

Попрацюй з картою (с. 119). Спробуй ідентифікувати, як називаються міста Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей у сучасній Україні.

*Карта
грецьких
міст-колоній.*

Ольвія (з грецької «щаслива») була заснована вихідцями з Мілета (Мала Азія) у першій половині 6 століття до н. е. під час Великої грецької колонізації. Засновники знали, де будувати місто: високі пагорби, повноводні Дніпро і Південний Буг, наявність природних перешкод – балок і ярів, що перегороджують шлях степовикам, сила-силенна риби, родюча земля. І для торгівлі місце було зручним: ольвіополіти використовували один з найзручніших шляхів з Греції в Європу. Згодом, на піку своєї могутності, населення Ольвії сягає 20 тисяч осіб, які живуть на території близько 50–55 гектарів. Також існувала безліч сільських поселень, що забезпечували місто зерном і вирощували його на продаж.

Наприкінці 4 століття, проіснувавши майже тисячу років, життя в Ольвії згасає. І лише наприкінці 18 століття археологи знаходять місто, яке здійснило чималий культурний вплив на долю регіону. А в середині наступного століття тут відбулися перші археологічні розкопки, що продовжуються і нині. Досі від-

Вид на розкопки в стародавньому місті Ольвія; Миколаївська область, Україна. Сучасні фото.

крито лише третину стародавньої Ольвії. Роботи, як кажуть археологи, ще мінімум на 200 років.

Між метрополіями та колоніями в ті давні часи існували угоди. Так, у 1903 році археологи знайшли договір між Мілетом та Ольвією.

Відповідно до статей угоди, мілетяни та ольвієполіти на території обох полісів урівнювалися в громадянських правах: «...Мілетяни користуються ателіями (тобто вони вільні від сплати податків і мит) на тих самих засадах, як вони користувалися раніше... Так само й ольвієполіти повинні в Мілеті мати ті самі права, які мілетяни мають у місті Ольвії».

Громадяни полісів, згідно з угодою, мали можливість навіть обіймати посади в державній адміністрації. «...Якщо ж мілетянин бажає обіймати (в Ольвії) державні посади, йому належить звернутися до ради; коли він буде зареєстрований, він може обіймати ці посади і (тоді) повинен, як і інші (ольвійські) громадяни, сплачувати податки».

Права громадян обох полісів мали захищатися в судовому порядку, незалежно від місця розгляду справи: «Якщо в мілетянина буде тяжба в Ольвії, він повинен мати доступ до суду, і його справа повинна розглядатися в п'ятиденний термін у тому самому відділенні суду, якому підлягають справи між громадянами».

Херсонес Таврійський – таку назву мало місто, засноване давньогрецькими колоністами більше ніж дві з половиною тисячі років тому на південному заході Криму. Нині його руїни – одна з найвизначніших пам'яток Севастополя.

Базиліка 1935 року – візитівка Херсонеса. Середньовічна назва храму невідома, тому базиліку назвали за роком її розкопок.

На розкопках знайшли безліч глиняних амфор.

Дзвін нарівні з базилікою став символом Херсонеса.

Назву «Херсонес» зазвичай перекладають з грецької як «півострів». Місто дійсно було розташоване на невеличкому півострові поміж двох бухт – Карантинної і Пісочної.

Таври – войовниче плем'я, що заселяло сусідні гористі місцевості, – спричинили народження епітету «таврійський», тобто «розташований на території таврів».

Це місто мало довгу історію – майже дві тисячі років. Життя херсонеситів, як і жителів інших давньогрецьких колоній, повністю залежало від землеробської округи – хори. Сільські садиби та наділи громадян Херсонеса є об'єктом дослідження сучасних учених різних спеціальностей.

Небагато стародавніх міст можуть похизуватися таким ступенем вивченості, як Херсонес, адже розкопки проводяться тут уже більше ніж 170 років. Як відомо, тут було прокладено найдавніший в Україні водогін. Його труби виготовляли з обпаленої глини.

Цікаво, що місто Херсон було названо на честь Херсонеса.

Безперечно, грецькі колонії-поліси були форпостом античної цивілізації у варварському світі Південно-Східної Європи. Так, своїх сусідів, як і жителів країн Сходу, греки називали варварами. Проте вони не вкладали у слово «варвар» якогось особливо принизливого змісту. Вони називали так людей, для яких грецька мова не була рідною. Навіть у племенах, які перебували на нижчому щаблі розвитку, траплялися досить освічені люди. Так, у 6 столітті до н. е. скіф із царського роду Анахарсіс потрапив у списки семи мудреців разом з філософом Фалесом, поетом Солоном і тираном Періандром.

Знайди в мережі Інтернет і переглянь відеоматеріал «Таврійська Троя». Херсонес». Занотуй цікаві факти про Херсонес, які ти дізнався (дізналася) з відео.

Скіфське нашестя на українські землі

Зовсім недавно, наприкінці 20 століття, учені додали до списку вже відомих цивілізацій ще одну дуже своєрідну цивілізацію. Народ, який її створив, не залишив нам зразків своєї писемності, тому тривалий час вважалося, що своєї державності він не мав. Проте зараз ми знаємо, що в історії існували держави, які використовували для своїх потреб досягнення інших племен і народів – ідеться про скіфів.

Назва «скіфи» відома нам, передусім, із творів грецьких і римських авторів, які використовували її в різних значеннях. Вони називали скіфами народи, що мешкали на великих просторах Східної Європи та Азії і мали спільну культуру. Проте детальне вивчення цих текстів свідчить, що самі себе називали скіфами лише жителі Північного Причорномор'я та Приазов'я. На початку I тисячоліття до н. е. це було навіть одне плем'я, яке стояло на чолі племінного союзу, що поступово перетворився на державне утворення.

Скіфські воїни, зображені на чаші з кургану Куль-Оба, біля м. Керч, Україна.

Воїн праворуч натягує лук, підтримуючи його коліном. Зверни увагу на загострений капюшон, довгу куртку, прикрашені штани та короткі чоботи, зав'язані біля щиколотки. Волосся зазвичай носили довге і розпущене, а бороди, імовірно, мали всі дорослі чоловіки. Два воїни ліворуч розмовляють, обидва тримають списи. Сагайдак чітко вимальовано на лівому стегні людини зліва, яка носить діадему, і тому, найвірогідніше, – це скіфський цар.

Найімовірніше, прабатьківщина скіфів була приблизно в районі Уральських гір або басейну річки Волги. Близькими до скіфів були кімерійці, яких скіфи у процесі переміщень асимілювали (тобто, підкоривши, розчинили у своєму середовищі). Це підкорення відбулося ще у 8 столітті до н. е., коли скіфи вперше з'явилися в Північному Причорномор'ї. Після першого зіткнення

з ними кімерійці поступово втікають до Закавказзя та Малої Азії.

Проте кімерійці, хоча й відіграли певну роль в історії Малої Азії, Ассирії та Закавказзя, так і залишилися на стадії військових дружин і, у кращому разі, входили як найманці до складу інших держав. Зі скіфами було інакше. У 70–60-х роках 7 століття до н. е. вони повторили перехід кімерійців через Кавказький хребет. Тут вони утворили на території Азербайджану своє царство, що увійшло в історію під назвою Скіфського.

У 50-ті роки того самого століття царство скіфів так зміцніло, що його цар Мадій під час війни між Ассирією і Вавилоном підкорив собі мідійців¹ і потім, прорвавшись у Малу Азію, знищив там кімерійців. Після падіння Ассирії мідійці розгромили царство скіфів. Тоді більша частина скіфів повернулася до Північного Причорномор'я.

Похід у Передню Азію допоміг скіфам ознайомитися із секретами державотворення. Геродот називає скіфів, що здійснили похід у Передню Азію, царськими скіфами, бо вони знали владу царів. Оскільки частина скіфів осіла в Північному Причорномор'ї ще до походу на Кавказ, населення Скіфії приєдналося до них.

Тривалий час скіфи вибудовували відносини з грецькими колоніями на узбережжі Чорного моря, укладали з ними угоди, торгували та виділяли для них землі. Проте в 514 році до н. е. відбулася подія, яка прискорила об'єднання скіфських племен. Перський цар Дарій I виступив у похід, щоб захопити райони Подунав'я. Підкоривши Фракію (сучасна Болгарія), його армія під командуванням Гістаспа вийшла до річки Дунай і, спорудивши міст, переправилася на лівий берег.

Похід персів привів скіфів до думки про створення державності. На чолі держави стояв цар, який спирався на військо. З військового середовища обиралися старійшини. Знатні роди давали царю виночерпіїв, конюхів, слуг і вістових. Створювалися області, на чолі яких стояли номархи. Чільне місце посідали жерці.

Відповідно до давньої іранської традиції, скіфське суспільство поділялося на три прошарки – воїнів, жерців і пересічних общинників (землеробів і скотарів). Кожний стан-прошарок вів походження від одного із синів легендарного прапредка та мав свій символ. Для воїнів це була бронзова сокира, для жерців – чаша,

Золотий гребінь з кургану Солоха, Запорізька область, Україна.

¹Панування скіфів у Мідії тривало до 625 року до н. е.

а для общинників – рало з ярмом. Згідно з міфом скіфів, золоті речі та предмети впали з неба на початку світу й стали атрибутами царів.

Наприкінці 6 століття до н. е. скіфи стали завойовувати сусідів. Спочатку вони підкорили землеробські племена лісостепової частини України. Західним кордоном скіфського царства стала річка Дунай. Потім скіфи посилили тиск на грецькі колонії, тож греки спорудили фортечні мури та утворили захисні союзи проти скіфів. Одним з таких союзів стало в 480 році до н. е. Боспорське царство.

Проте скіфам вдалося встановити свою владу над Ніконієм, Ольвією та Керкінітидою. Управління грецькими містами обмежувалося вимогою сплачувати данину й постачати продукти для знаті та царя. За скіфського намісника, який контролював економіку, стали карбувати монети із зображенням скіфської стріли.

У 437 році до н. е. Північне Причорномор'я відвідав відомий керівник Афіньської держави Перікл. В Ольвії він вів перемовини із царями Скіфії. Під тиском Афін та їхньої ескадри на чолі з Періклом скіфи погодилися зняти контроль і забрати свого намісника з міста.

Найбільшого розквіту держава скіфів набула в середині 4 століття до н. е., коли на чолі єдиного царства став Атей. Його правління було періодом розквіту скіфської цивілізації та культури. Найбагатші скіфські кургани належать до періоду правління цього царя.

*Монета царя Атея.
Друга половина
4 століття до н. е.*

Головне ядро Скіфського царства із 4 століття до н. е. перемістилося до Північно-Західного Криму. Його столицею став Неаполь Скіфський. Тут у 179 році до н. е. скіфи вели боротьбу з грецьким містом Херсонесом Таврійським. Херсонесити закликали на допомогу споріднені за походженням племена роксоланів і сарматів, а також Боспор і Понт (держава на турецькому березі Чорного моря). Три роки тривала війна. Скіфію було розбито, міста зруйновано, а правителів стали контролювати понтійські гарнізони.

Головним культурним надбанням скіфів, яке вражає й досі, є прекрасні речі зі скіфських курганів.

Після смерті царя або знатного скіфа над його могилою насипали пагорб (курган). Згідно з обрядами іранських племен, у могилу клали предмети, які потрібні в загробному житті. Часто в цих курганах (найбільші – Чортомлик, висота 19 метрів; Алек-

сандропільський, висота 21 метр) знаходять предмети побуту, прикраси, зброю. Могила, як правило, є катакомбою¹ з камерами. У тризні (поховальному обряді) брало участь понад 2,5–3 тисячі людей.

Скіфи вірили в загробне життя та вважали, що померлому в могилу слід покласти все, чого він потребував за життя. Тому разом із царем ховали його дружин і найближчих слуг, у могилу клали коней, зброю, прикраси та речі домашнього вжитку. Скіфська культура залишила глибокий слід у культурах народів, що нині живуть на цих територіях, зокрема й в українській.

*Кубок з кургану
Куль-Оба.*

Знайди в мережі Інтернет і переглянь відеоматеріал «Невідома Україна. Нариси нашої історії. Фільм 2: «Як пізнавати історію»». Що нового ти дізнався (дізналася)?

Сармати – стародавні кочовики в українських степах

Крім скіфів, на території України жило чимало кочовиків. Найближчими до них були іраномовні племена, що стали відомі античним авторам під загальною назвою **сармати**. У 4 столітті до н. е. – 4 столітті н. е. вони кочували по степах від південного краю Уральських гір до Подунав'я. Античні автори розрізняли різноманітні угруповання сарматів: аорси, сіраки, роксолани, язиги, алани. Археологи знаходять різноманітні свідчення сарматської культури, переважно різні за часом поховальні кургани.

У курганних похованнях того часу трапляються мечі, кинджали, бронзові та залізні гостроконечники стріл. Це типовий набір озброєння скіфів.

Сармати відставали від сусідніх скіфів у розвитку, адже в них не було держави. На чолі племен стояли вожді, що спиралися на дружини з військової знаті.

У 5–4 століттях до н. е. сармати були мирними сусідами Скіфії. Скіфські купці, прямуючи до східних країн, вільно проходили через їхні землі. У війні з персами сармати були надійними союзниками скіфів. За часів Атея союзницькі відносини зберігалися, їхні загони перебували на службі у війську і при дворі скіфського царя.

У 3 столітті до н. е. дружні відносини змінилися ворожнечею та військовим наступом сарматів на Скіфію. У художньому творі римського письменника Лукіана є уривок з розмови двох скіфів, яка

¹Катакомба – підземний цвинтар.

Сарматська важка кавалерія. Барельєф колони Траяна, м. Рим, Італія.

передає атмосферу того часу. «Раптом напали на нашу землю сармати – десять тисяч вершників, – розповідає скіф Токсаріс, – а піших, кажуть, стало втричі більше. А через те, що їхній напад був непередбачений, то вони всіх примушують тікати, багатьох сміливців убивають, інших забирають живими». Унаслідок постійних набігів на скіфську територію сармати спочатку обезлюднили її, а потім почали масове переселення до Північного Причорномор'я.

Після завоювання Європейської Скіфії сармати здобули славу одного з наймогутніших народів Стародавнього світу. Уся Східна Європа разом з Кавказом отримала назву «Сарматія». Установивши своє панування в українських степах, сармати налагодили мирне співробітництво із землеробськими народами, надавали заступництво міжнародній торгівлі та грецьким містам Причорномор'я.

Західні сарматські племена – роксолани і язиги – займали степи Північного Причорномор'я. Близько 125 року до н. е. вони створили потужну, типову для кочовиків ранню державу на чолі з плем'ям царських сарматів. Однак повторити державний досвід скіфів західним сарматам не вдалося – із середини 1 століття до н. е. вони діяли як два самостійних союзи. У степах між Доном і Дніпром кочували роксолани, на захід від них – між Дніпром і Дунаєм – жили язиги.

Язиги у другій половині 1 століття, а роксолани на початку 2 століття домоглися від Риму щорічних виплат в обмін на участь в обороні римських кордонів. Припинивши отримувати цю данину, роксолани в 117 році звернулися по допомогу до язигів і вторглися в дунайські провінції Риму. Після дворічної війни імперія була змушена відновити плату роксоланам. Мирний договір римляни уклали із царем Распараганом, який мав два титули – «цар роксоланів» і «цар сарматів».

Воїни із сарматськими «драконами». Сучасна реконструкція.

Особливо наполегливою була боротьба сарматів з Римом у 160 – 170-ті роки. Відомі умови мирного договору, який язиги в 179 році уклали з імператором Марком Аврелієм. Війна набридла як римлянам, так і сарматам, у стані яких боролися дві партії – прихильники угоди з Римом та її противники. Згодом римляни встановили дні, у які сармати могли переходити на римський берег Дунаю для торгівлі. Язиги повернули Риму 100 тисяч полонених. Восьмитисячний загін кінноти взяли в римську армію, до того ж частина вершників подалася служити до Британії. За версією деяких учених, саме ці сармати стали джерелом кельтських міфів про короля Артура та лицарів Круглого столу.

Майже 600 років сармати наводили жах на античний світ, але у 3 столітті їхнє володарювання в українських степах закінчилося. Спершу нищівного удару їм завдали **готи** – германські племена, які просунулися з Північного Заходу, а у другій половині 4 століття їх добили **гуни** – нові кочовики, які прийшли у степову Україну із Центральної Азії. Частина сарматів відійшла в гори Кавказу та Криму, а частина долучилася до різноплемінного союзу (у межах якого були і слов'яни). Саме їх археологи вивчають як носіїв **черняхівської культури**.

Сармати передали назви великих річок нашим предкам слов'янам, а саме: **Дністер** – сарматське Данастр або Данаістр; **Дніпро** – Данапер.

1 – сарматський шолом; 2 – сарматський меч,
2–1 століття до н. е. Бронза.

Сармати вважалися спритними воїнами, вони створили важку кінноту, їхньою зброєю були мечі та списи. Сарматський меч завдовжки від 70 до 110 сантиметрів незабаром поширився по всіх степах України. Він виявився незамінним у кінному бою. Сармати-воїни були озброєні довгими списами, носили панцирі з нарізаних шматочків рогу, нашитих на зразок пір'я на лляний одяг. Вони долали величезні відстані, коли переслідували ворога або відступали на швидких і слухняних конях, і кожен вів із собою ще одного або двох коней. Вони пересідали з коня на коня для того, щоб давати їм відпочити.

Для нас важливо, що сармати, як і скіфи, залишили помітний слід в історії України. Вони активно контактували з місцевим землеробським населенням, і частина традицій, легенд і звичаїв склали підґрунтя української культури.

Щоб дізнатися більше про історію української землі, знайди в мережі Інтернет і переглянь відеоматеріал «Історія України. Кімерійці, скіфи, сармати». Покажи на карті сучасної України, де проживали народи, про які йдеться у відео.

Витоки європейської демократії

З уроків історії ти вже знаєш, що в Давній Греції народилися дві різні античні держави – Афінівська демократія та Спартанська олігархія.

У кожній з держав були свої лідери державотворення. У Афінах це був політик, законодавець і поет Солон. Він прославився громадянською позицією, яка відчувається в його віршах:

В Афіни рідні, богом даний край,
 Тепер повернулись ті, що у полон їх продали, –
 Одних – законно, інших без будь-яких підстав, –
 І ті, що від богів втекли, і в чужих краях
 Блукали десь, забувши рідну мову вже.
 А тим, що тут жили у рабстві і щодня
 Тремтіли від усяких примх владик своїх,
 Я волю дав. Законів силу і їх міць,
 З'єднавши з правосуддям, я усе зробив,
 Що обіцяв: усім, великим і малим,
 Закони написав і дав їм рівний суд.
 Якби ж хтось інший, жадібний до грошей і багатств,
 Безглуздий зовсім, владу в руки взяв свої,
 Народом цим не зміг би керувати він.

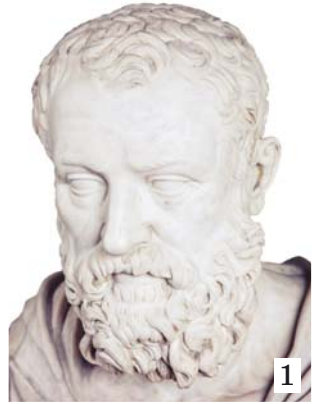
Поетичний переклад Віталія Маслюка.

Оскільки головною причиною невдоволення суспільства було неухильне зростання зубожіння населення, Солон ліквідував боргове рабство для громадян Аттики.

Солон хотів уникнути насильства. Він вірив, що гарні закони дадуть державі щастя й добробут. Якось скіфський мудрець Анахарсіс запитав Солона: «Ти віриш у те, що закони можуть виправити людей?». Той відповів ствердно. На це Анахарсіс сказав: «Запам'ятай, Солоне, закони, як павутина. Сильна муха пролітає наскрізь, а слабка та немічна – у них застрягає». Обоє мудреців греки внесли у список наймудріших.

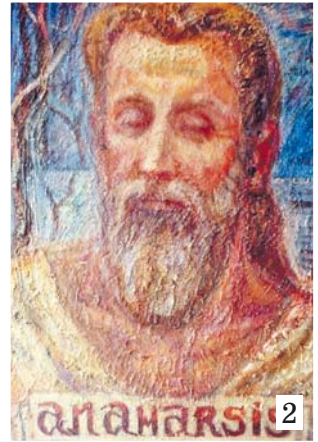
Як ти розумієш відповідь Анахарсіса? Чи повинні всі підкорятися законам? Поясни свою думку.

Найважливішою серед демократичних реформ Клісфена був закон про **остракізм**. Згідно з ним, раз на рік народні збори вирішували питання: «Чи є в державі людина, яка загрожує демократії?». Афінські громадяни писали на черепках ім'я, і, якщо на 6 тисячах черепків було написано лише одне ім'я, цю людину виганяли з Афін на 10 років, але не позбавляли громадянства і власності.

Це завершило процес формування Афінської держави у формі демократії.

На відміну від Афін, у міфах і легендах жителів Лакедемона¹ (так називали свою державу її жителі) розповідається, що ініціатива ухвалення перших у Спарті законів належала царю **Лікургу**.

Якщо Солон – справжня історична особа, то Лікург – легендарна (тобто вигадана) постать, як наші слов'янські Кий, Щек і Хорив, або Тесеї, легендарний засновник міста Афіни.

Солон (1) та Анахарсіс (2) – два мудреці Еллади.

Глиняні **остракон**и, які знайшли під час розкопок на Афінському Акрополі. На них можна прочитати імена політичних лідерів: Кімона, сина Мілтіада, та Фемістокла, сина Неокла. Археологи виявили, що під час голосування були порушення. Так, низку остраконів було зроблено одним почерком, що забороняв закон.

¹ Державу стали називати Спартою, тому що всі громадяни, спартіати, проживали в п'яти селах, цю територію поселень і назвали Спартою.

Спартанський воїн. Армія ніколи не переслідувала супротивника, що тікав від неї. «Зі щитом або на щиті», – говорили жінки, проводжаючи на війну спартіатів.

Лікургу приписують реформи, що встановили державний лад. Спартанський поліс очолювала рада старійшин із 28 осіб віком понад 60 років (герусія). Крім них, до складу ради входили два царі віком понад 30 років, які командували армією. Старійшини управляли державою, а також скликали народні збори (апелла). Щоб старійшини, царі та народні збори не конфліктували між собою, у законах було записано: «Нехай народ буде поділено і за місцем проживання, і на племена, нехай у герусію входить разом із царями 30 осіб, а народ нехай час від часу збирається біля річки Еврот на збори. Там нехай (герусія) пропонує народу рішення, які він може схвалити або відхилити. Народ нехай має вищу владу та силу».

Для того щоб стати повноправним громадянином, треба було: по-перше, при народженні отримати право на володіння наділом; по-друге, пройти складну систему державного виховання і, по-третє, отримати доступ до однієї з громадських їдалень, де харчувалися всі дорослі чоловіки. Останнє можна було здійснити тільки після того, як чоловіку виповниться 30 років. Якщо хоч один із членів їдальні голосував проти, то кандидата не приймали.

*Воїни Спарти.
Сучасна
реконструкція.*

Спартіати називали себе «громадою рівних», і вона формувала в них певне відчуття колективізму. Один з античних авторів розповідає, що єдиною елітною частиною армії був загін із 300 верш-

ників, який під час бою охороняв царя. Один із чоловіків пішов на випробування та повернувся назад у чудовому настрої. Мати стала вітати сина з перемогою. Проте він спростував перемогу і заявив: «Я пишаюсь тим, що живу в країні, де є 300 воїнів, сильніших за мене».

Відмінності між Спартою та іншими полісами були такі значні, що Спарта з її своєрідним життям дивувала стародавніх греків. Утім Спарта була типовим полісом, громадянською спільнотою з народними зборами.

Безумовно, ти знаєш, що нині Афіни – це столиця сучасної Греції. А яка в наш час Спарта?

Основними визначними пам'ятками сучасної Спарти є розташовані на її околицях руїни Давньої Спарти.

Головна пам'ятка – це театр, з прекрасним краєвидом на гори і всю долину. Він не дуже добре зберігся, але не втратив своїх обрисів. Театр побудовано в 5 столітті до н. е. За часів розквіту поліса він уміщував 17 тисяч глядачів.

А це – залишки базиліки – будівлі, де засідав архонт, найвища посадова особа в багатьох містах-державках Давньої Греції.

Розквіт Еллади. Перікл – один із засновників афінської демократії

У війнах, що тривали протягом 500–449 років до н. е., греки здобули перемогу над перською державою Ахеменідів. Це була перемога грецьких демократичних полісів, об'єднаних спільними мовними, культурно-релігійними та морально-етичними цінностями. Уже під час війни представники грецьких полісів Малої Азії та островів Егейського моря зібралися на острові Делос, щоб обговорити військові справи. Коли перські війська вийшли з Греції, Спарта практично перестала брати участь у бойових діях. На Делосі вирішили утворити новий союз, який мав захищати грецькі міста від перського флоту. Головну роль у союзі відігравали Афіни, які володіли найбільшим флотом. У 454 році до н. е. скарбницю союзу було перенесено до Афін, і він став називатися **Першим Афінським морським союзом**. Ідея перенести скарбницю належала новому лідеру демократичного угруповання в Афінах **Періклу** (494–429 роки до н. е.).

Спочатку Афіни керували об'єднаними силами союзників. Але невеликим полісам було важко постійно утримувати свої збройні сили. Тому згодом вони тільки сплачували внески Афінам, щоб афінський флот охороняв усіх членів союзу. Ця сума становила 460 талантів на рік (близько 11,5 тонни срібла). Права голосу союзники не мали і були змушені виконувати рішення афінських народних зборів. Союз підтримував мир і спокій на морі, що сприяло розвитку торгівлі та ремесел.

За тих часів не було популярнішої людини, ніж Перікл. Його противники стверджували, що в Афінах демократія існує тільки за назвою, а насправді там править «перший із громадян». Про нього говорили: «Перікл змінив і весь свій спосіб життя. У місті його бачили, що йде лише по одній дорозі – на площу і в Раду. Він відмовився від запрошень на обіди і від усіх інших дружніх, нетривалих стосунків, тобто під час свого довгого політичного життя він не ходив до друзів на обід».

Остаточну славу Періклу принесло завершення персько-грецьких війн у 449 році до н. е. і будівництво комплексу будівель на Акрополі, присвячених перемозі греків над своїми ворогами. Коштом Афінського морського союзу Перікл швидко провів грандіозні будівельні роботи. Було споруджено прекрасні храми, з яких вирізнявся головний храм Греції – **Парфенон**.

Перікл. На всіх статуях і зображеннях він у шоломі. Це пов'язано з тим, що в Перікла була невелика голова неправильної форми, за що сучасники називали його «цибулеголовим».

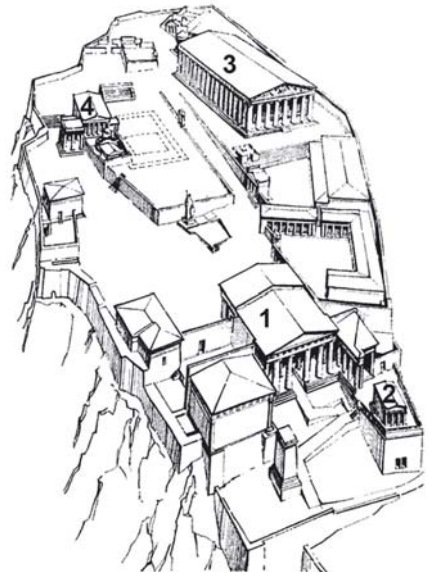
*Парфенон.
Реконструкція-
розфарбування.*

Над усіма будівлями височів найголовніший із грецьких храмів – Парфенон (храм Афіни-Діви). Парфенон будувався як пам'ятка перемоги греків над персами і як символ могутності Афініської держави. Храм було розташовано на верхньому майданчику Акрополя, на висоті 150 метрів над рівнем моря. Його було видно навіть з кораблів, які підходили до Афін.

Тисячі каменотесів, столярів, різьбярів по каменю та дереву, ювелірів, вантажників, ливарників з усієї Греції від світанку до пізньої ночі працювали на будівельних майданчиках Акрополя. Роботою керували великі майстри – зодчі Іктін і Каллікрат, а загальний нагляд здійснював геніальний скульптор Фідій. Протягом шести років тривали роботи.

Усередині храму із золота та слонової кістки встановили грандіозну, 12-метрову статую богині Афіни Парфенос (Афіни-Діви), яку виготовив Фідій. Зберігся опис статуї, що зробив письменник Павсаній: «Сама Афіна створена зі слонової кістки та золота... Статуя зображує її на весь зріст у хітоні до самих стоп, у неї на грудях голова Медузи зі слонової кістки, у руці вона тримає зображення Ніки, приблизно в чотири лікті, а в іншій руці – спис. У ногах у неї лежить щит, а близько списа – змія; ця змія, імовірно, – Еріхтоній»¹.

*Афініський Акрополь:
1 – Пропілеї, 2 – Храм Ніки
Аптерос, 3 – Парфенон,
4 – Ерехтейон.*

¹**Еріхтоній** – син Геї, що мав напівлюдське-напівзміїне тіло. Афіна сховала його в скриню та виховувала у храмі. Він став володарем Афін і встановив свято Панафінеї – на честь богині Афіни.

*Афіна Парфенос.
Реконструкція.*

острова Делос до Афін... Гроші, зібрані для ведення війни, витрачаються ним (Періклом) на те, щоб прикрасити місто золотом і коштовним камінням».

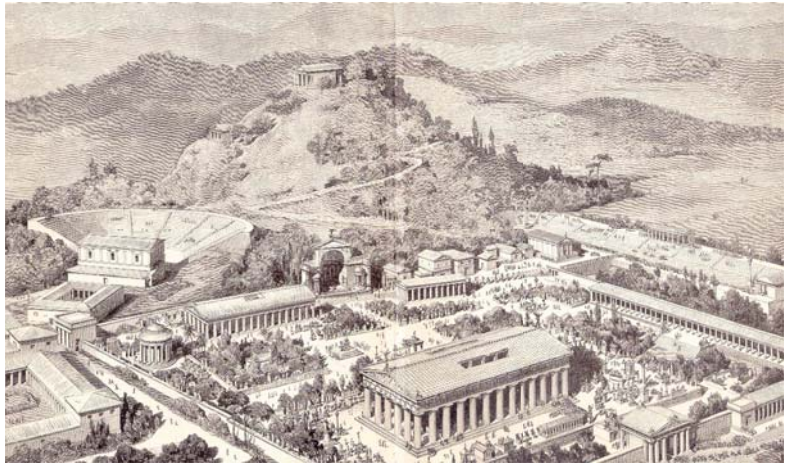
Перікл відповідав своїм обвинувачам: «Ми не повинні звітувати, як ми витрачаємо союзні кошти. Ми чесно виконуємо свої зобов'язання перед союзниками – захищаємо їх від нападу варварів... Ми достатньо забезпечені всім, що потрібно для війни, і маємо право витрачати гроші, що надходять від союзників, на те, що дає змогу жителям заробити, а місту приносить вічну славу».

Олімпійські ігри

У всі грецькі поліси раз на чотири роки їздили спеціальні послі. Їх зустрічали урочисто, радо частували. Послі повідомляли про час, коли відбудуться чергові Олімпійські ігри, присвячені головному богу Еллади – Зевсу. Водночас вони проголошували умови священного миру, який установлювався на час свят. Будь-які військові дії, хоч би де вони відбувалися, негайно припинялися. На порушників цієї умови накладався великий штраф¹.

Для всіх племен і народів, що брали участь у святкуванні, Еліда, країна, де розташовувалося святилище Зевса, – священна та недоторканна. Кожному, хто скривдить подорожнього, який

¹**Екехерія** – так називався цей звичай – тривала два місяці, і порушення її каралося великим грошовим штрафом. Так, у 420 році до н. е. спартанці вели в Еліді бойові дії, за що були піддані штрафу – 200 драхм за кожного воїна. Коли вони відмовилися сплатити штраф, їх відсторонили від участі в іграх.

*Давня Олімпія.
Реконструкція.*

поспішав на олімпійські свята, посидалося прокляття й накладвся штраф. Участь в іграх могли брати всі повноправні громадяни Еллади, крім тих, хто мав судовий вирок на батьківщині.

Центром свята ставало центральне місто Еліди – Олімпія. Його населення становило лише 15 тисяч жителів. Однак на них покладалося чимало завдань. Жителі Еліди хизувалися тим, що вони найсправедливіші серед еллінів. Щоправда, спартанці жартували з приводу їхньої зарозумілості: «Дуже легко, – говорили вони, – бути справедливими один раз на чотири роки».

Елладоніки (так називали суддів) вирішували всі питання організації ігор: добирали та розподіляли учасників за віковими ознаками, організовували відбіркові та фінальні змагання, визначали переможців у різних видах. Існував визначений порядок проведення кожного виду змагань. Наприклад, порядок проведення змагань з боротьби визначався жеребкуванням. Під час визначення переможця в бігу, перегонах на колісницях, стрибках, метаннях труднощів не виникало, оскільки існували чіткі та об'єктивні критерії оцінювання результатів. Але в кулачному бою, панкратіоні і боротьбі постійно виникали труднощі, тож правила визначення переможців постійно вдосконалювалися. Проте в усіх випадках вони передбачали визначення яскравої переваги одного суперника над іншим.

У змаганнях і святкуваннях брали участь тільки чоловіки. За всю багатвікову історію Олімпіад лише одна жінка порушила заборону та з'явилася в Олімпії під час ігор. Її звали Ференіка, вона була дочкою знаменитого кулачного бійця й керувала тренуваннями свого сина. Коли юнак вирушив в Олімпію, Ференіка, переодягнувшись у костюм учителя гімнастики, пішла за ним. Її син здобув перемогу в кулачному бою, і радісна мати, забувши про обережність, кинулася йому на шию. Усі зрозуміли, що перед ними перевдягнута жінка. Ференіці загрожувала страта, і тільки

прохання глядачів врятували її. Судді помилували жінку, але одразу ухвалили, що надалі тренери, які супроводжуватимуть атлетів, повинні під час ігор сидіти оголеними за особливою оголошеною.

Олімпійські ігри зазвичай супроводжував великий ярмарок, на якому торговці в дерев'яних бараках, розташованих уздовж доріг і на відкритій місцевості, пропонували всім бажаючим безліч товарів. Під час ігор досить було й розваг. Глядачі брали участь в урочистих церемоніях, на яких вшановували переможців, а також спостерігали за жертвоприношеннями, відвідували храми, захоплюючись їхнім убранням.

В Олімпії була пам'ятка, визнана сучасниками одним із чудес світу. У центральному храмі міста стояла 14-метрова статуя Зевса Олімпійського роботи Фідія. Зевс сидів на троні з кедрового дерева, прикрашеного коштовним камінням і різьбленням. Обличчя, груди і руки статуї було оздоблено слоновою кісткою, очі виготовлено з коштовних каменів. Голову увінчував золотий вінок, який було зроблено на зразок вінка з оливковим листям, волосся та борода були із чистого золота.

«На його правій руці, – говорить грецький письменник Павсаний, якому пощастило на власні очі побачити цю пам'ятку, – стоїть статуя богині Перемоги (Ніка). Вона тримає пов'язку, а на голові в неї вінок. Лівою рукою бог тримає скіпетр, прикрашений різними металами та орлом. Із золота зроблено і взуття бога; його плащ усяяно зображеннями різних фігур і квіток лілії».

*Третє чудо світу – статуя Зевса Олімпійського.
Реконструкція.*

Знайди в мережі Інтернет і переглянь відеоматеріал «Сім чудес світу». Що нового ти дізнався (дізналася)?

Дискобол. Римська мармурова копія давньогрецької статуї Мирона, близько 120–140 року, палац Массімо в м. Рим, Італія.

Найбільшим був стадіон в Олімпії (бігова доріжка завдовжки 192,24 метра). Навколо стадіону було побудовано стіни, облаштовано спеціальні місця для старту і фінішу, а також трибуну для суддів. Під час змагань він уміщував до 40 тисяч глядачів.

Приїзд олімпіоніка в рідне місто супроводжувався урочистими святами. Одягнений у бузкову туніку, з лавровим вінком, він урочисто в'їздив не через центральні ворота, а через пролом у міському мурі. Вважалося, що своєю славою він завоював рідне місто.

Джеймс Баррі. «Нагородження олімпіоніків» (19 століття).

Знайди в мережі Інтернет і переглянь відеоматеріал «Олімпійські ігри. Історія та сучасність. Олімпіада. Школярка Валерія». Чи цікаво було б тобі з допомогою старших родичів створити схоже відео про факти, які ти дізнався (дізналася) про Олімпійські ігри?

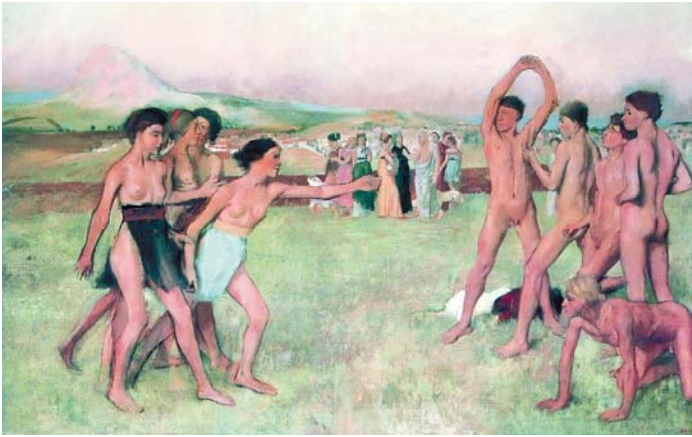
Дівчата й жінки в Давній Спарті

Вважається, що спартанське суспільство було одним з найсуворіших у світі. Спартанців поважали і побоювалися. Жителі Спарти не будували міських стін, оскільки вважали, що самі можуть впоратися з будь-якою атакою. Чоловіки-воїни були такими мужніми завдяки спартанському вихованню. А як же виховували дівчат?

З давніх-давен спартанських дівчат виховували майже так само, як хлопців. Заняття спортом – бігом, боротьбою, метанням диска і списа – було для них обов'язковим. Як вважав давньогрецький філософ Плутарх, фізичне виховання дівчат було важливим, «щоб їхні майбутні діти були міцні тілом».

Крім того, спартанки повинні були вміти боротися зі зброєю в руках. Адже, якщо б ілоти підняли повстання в той час, коли

Едгар Дега.
«Юні
спартанці»
(1860).

спартанські чоловіки вирушать на війну, саме дружинам і дочкам довелося б відбивати атаки заколотників.

До заміжжя дівчата залишалися в батьківському домі. Утім, на відміну від інших грецьких дівчат, вони жили аж ніяк не самотницями. Вони були зобов'язані брати участь у святкуваннях та урочистих процесіях, зокрема співати і танцювати на них. В Афінах таке було неможливо.

Спортивні тренування не перетворили спартанок на сучасних культуристок. Навпаки, вони вважалися найкрасивішими жінками у Греції. Заміж вони виходили зазвичай у 18–25 років, тоді як в Афінах – у 14 років. Приданого, крім особистих речей, їм не давали, щоб не дробити сімейне майно. За стародавнім звичаєм юнак викрадав майбутню дружину і ховав її в подруги.

Переселившись у будинок чоловіка, жінка починала займатися домашнім господарством, але зовсім не прядінням і ткацтвом, як інші гречанки. Ці заняття у Спарті вважалися «низькими», рукоділля було справою рабниць.

Існує легенда, що коли одну зі спартанок схопили вороги і продали в рабство, то на питання, що вона вміє, вона відповіла: «Бути вільною». Коли ж у покарання за норовистість господар вирішив змусити її виконувати роботу, не гідну вільної людини, вона наклала на себе руки зі словами: «Ти пошкодуєш, що з жадібності прикупив таку річ».

Сильна і рішуча спартанка дуже відрізнялася від тендітної та полохливої афінянки. Немов намагаючись ні в чому не поступатися чоловікам, спартанки і одяг носили, що нагадував чоловічий. Вони не любили прикрас, не користувалися косметикою і парфумами. У всій Греції не було жінок міцніших та енергійніших за них. Спартанки завжди трималися незалежно на відміну від афінянок, які були повністю підвладні чоловікам. Дружини афінян слухали і мовчали, коли говорили чоловіки (можна згадати відому фразу Софокла: «Мовчання прикрашає жінку»); натомість

Евелін де Морган.
«Єлена Прекрасна» (1898).

Олександр Тетерін.
«Єлена Троянська» (2013).

дружини спартанців, не соромлячись, запитували чоловіків про будь-що й влучно коментували те, що відбувається. Спартанські дівчата та жінки могли вступати в розмову зі сторонніми чоловіками, не боячись нічиїх нарікань.

Найвідомішою спартанкою вважають легендарну Єлену Прекрасну (Троянську), яку викрав Паріс і через яку нібито почалася десятирічна Троянська війна.

Знайди в мережі Інтернет матеріал «Олена Прекрасна. Острів знань», ознайомся з ним або розшукай інформацію в інших джерелах. Які події з життєпису героїні доводять, що вона поводитися як спартанка, а не як афінянка?

Яке зображення Єлени Прекрасної тобі подобається більше – 19 століття чи сучасне? Чому? Як ти намалював (намалювала) би найкрасивішу жінку в давньогрецькій міфології?

Александр Македонський – завойовник світу

Александр Македонський – одна з найвпливовіших політичних фігур давнини. Він був геніальним лідером і військовим стратегом, який завоював величезні території. До кінця його правління територія Македонської імперії простягалася від сучасної Греції до північної частини Африки, включаючи Єгипет і більшу частину Азії, де зараз розташовуються Туреччина, Пакистан та Іран. Великий полководець Александр Македонський домагався об'єднання Заходу зі Сходом.

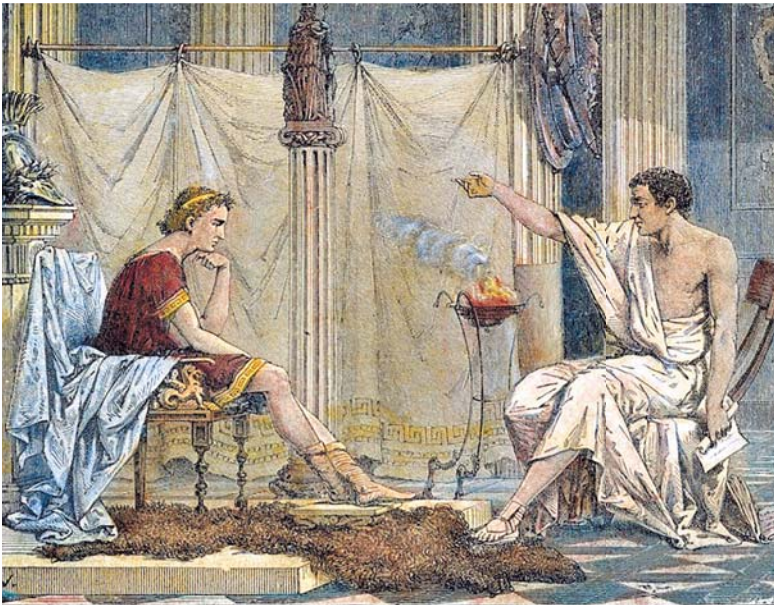
Александр Македонський народився в 356 році до н. е. в давньогрецькому місті Пелла. Батько Александра Філіпп II Македонський запросив Арістотеля, найвідомішого з усіх філософів в історії, виховувати свого сина, спадкоємця трону. Арістотель учив його медицини, моралі, логіки та філософії, до того ж прищепив йому любов до літератури й навчив поважати філософів.

Уже в 16-річному віці Александр залишався заміщати на троні свого батька, коли той їхав у державних справах. В один з таких від'їздів Філіппа відбулося повстання фракійського племені медів. Александр, будучи сином свого батька-воїна, придушив повстання і, щоб започаткувати традицію – називати міста своїм ім'ям, назвав колишнє фракійське поселення Александрополем, а пізніше заснував і саме місто.

Першу перемогу Александр одержав, коли йому було 18 років. Зійшовши на престол у 334 році до н. е., він переправився в Азію (нині це територія Туреччини), де виграв бій з перськими військами Дарія III.

Александр Македонський протягом 13 років правив імперією, яку сам створив. Він був одним з тих царів, які йшли в бій зі своїм військом і знали солдат поіменно. Він був геніальним стратегом, воїном-полководцем, який здобув перемогу в першій же битві.

Крім Арістотеля, Александр підтримував зв'язок і з іншими відомими філософами того часу. Одного разу він підійшов до Діогена на міській площі і спитав його: «Чи можу я щось для тебе зробити?». «Так, – відповів Діоген, – відійти вбік. Ти затуляєш мені сонце».

*Арістотель
учить
Александра
Македонського.
Нью-Йоркська
публічна
бібліотека
(1885).*

Себастьяно Річчі.
«Александр
Македонський і Діоген»
(початок 18 століття).

кета і заявив: «Якби я не народився Александром, я був би Діогеном».

Понад 70 міст Александр назвав на свою честь. За звичаєм, у пам'ять про свої завоювання в зоні колишніх військових фортів Александр будував міста і називав їх **Александрією**. Найбільше місто Александрія було засноване в долині річки Ніл у 331 році до н. е. Нині це північна столиця Єгипту. По містах з назвою «Александрія» можна простежити весь шлях завоювань Македонського – через сучасну Туреччину, Іран, Афганістан, Таджикистан, Пакистан.

15 років діяльності не розчарували Александра жодним провалом. Його унікальну військову стратегію і тактику, що не допустила жодної поразки, досі вивчають у військових училищах та академіях. Александр завжди вів свої війська з надзвичайною швидкістю, дозволяючи їм витратити мінімум зусиль, щоб досягти і розбити ворожі лінії, перш ніж вороги змогли б зреагувати, тобто він знищував супротивника, щоб той не встиг підготуватися до битви.

Існує легенда, що при дворі Філіппа II був кінь небаченої краси, але ніхто не міг його осідлати. Після того як Філіпп сам спробу-

Малюнок Андре Кастеня.
Юний Александр приборкує
Буцефала.

вав приборкати Буцефала та зазнав невдачі, він став пропонувати всім своїм знайомим спробувати заспокоїти коня. Зрозуміло, що якщо вже Філіпп II не зміг осідлати коня, інші не наважувалися це робити. Але тільки не Александр! Будучи 10-річним хлопчиком, він зумів осідлати великого коня. Усі здивувалися, а Філіпп подарував коня синові.

Згодом Александр брав коня в усі походи, але в боях кінь не брав участі. Одного разу під час військового походу Буцефала було смертельно поранено. Біля річки Хідаспес, де було здобуто найскладнішу за час індійської кампанії перемогу, заснували місто Буцефала – на честь улюбленого коня царя Александра.

З допомогою старших родичів дізнайся, як зараз називається місто Буцефала, засноване в античні часи великим полководцем, і в якій країні воно розташоване.

На жаль, місце поховання знаменитого історичного діяча Александра Македонського втрачено.

Жан-Симон Бартелемі.
«Александр Македонський розсікає гордіїв вузол» (1767).

Одна з найвідоміших легенд, пов'язаних з Александром Македонським, – це легенда про гордіїв вузол. У міфах говориться, що фригійський цар Гордій зав'язав складний вузол і заявив, що той, хто зуміє його розв'язати, стане наступним царем Фрігії. У 333 році до н. е., коли Александр підкорив Фрігію, він не довго думаючи розрубав знаменитий вузол мечем.

Спробуй сформулювати самостійно, що в сучасній мові означає вислів «розрубати гордіїв вузол».

Римський період всесвітньої історії

Легенда про викрадення сабіянок

Історія Рима, яка налічує майже три тисячі років, сповнена дивовижних подій. Викрадення сабіянок – один з багатьох історичних епізодів, який згодом перетворився на легенду.

Рим був неприступною фортецею, а римляни – суворими й войовничими людьми. Вони ревно охороняли свою землю, але більшість з них не мала ані дружин, ані дітей, а отже, у міста не було майбутнього.

І тоді цар Рима, Ромул, спорядив посольство до сусідніх народів, щоб висватати для римлян наречених, але сусіди не довіряли римлянам, вважали їх прибульцями, які невідомо звідки взялися, і ніхто не погоджувався віддати їм за дружин своїх дочок.

Тоді Ромул вдався до хитрощів. Він влаштував у Римі спортивні ігри та запросив на них сабіян – гірське плем'я, жінки якого славилися красою. Сабіяни прийняли запрошення і прийшли в Рим. Багато хто привіз із собою дружин, дочок і сестер.

Коли ігри були в розпалі й сабіяни, не помічаючи нічого навколо, стежили за тим, що відбувається на арені, Ромул подав знак, знявши і знову надівши свій пурпуровий плащ. За цим знаком римляни підхопили на руки сабіянок і кинулися бігти. (Припускають, що саме тоді виник поширений досі звичай, за яким чоловік вносить наречену у свій будинок на руках). Дівчата кричали й опиралися, приголомшені сабіяни спробували відбити їх у викрадачів, але не змогли і змушені були повернутися додому, залишивши своїх дочок і сестер у Римі.

Згодом жінки примирилися зі своєю долею та визнали римлян своїми чоловіками. Натомість розлючені сабіяни заприсяглися жорстоко покарати викрадачів. Сабінський цар Тіт Тацій зібрав

військо і пішов на римлян війною. Натиск сабінян був такий потужний і стрімкий, що римлянам довелося відступити й сховатися за стінами Рима.

Сабінянки з жахом спостерігали, як їхні чоловіки б'ються з їхніми батьками та братами, тому ридали й заламували руки. Але дружина Ромула Герсілія, сама сабінянка, вигукнула: «Не час впадати у відчай! Ми повинні зупинити кровопролиття!». Жінки розпустили волосся на знак скорботи і, взявши на руки маленьких дітей, кинулися в саме пекло битви.

Викрадені дочки сабінян називали найніжнішими іменами і сабінян, і римлян. «Зупиніться! – кричали вони. – Краще зверніть свій гнів проти нас, бо ми – причина розбрату!». Противники розгубилися та опустили зброю.

*Нікола Пуссен.
«Викрадення
сабінянок» (1665).*

*Себастьяно Річчі.
«Викрадення
сабінянок» (1701).*

Ежен Делакруа.
«Викрадення
сабінянок» (1850).

А жінки привітали своїх батьків і братів, простягаючи їм дітей. Сабіняни брали на руки своїх онуків і небожат. Суворі римляни також розчулилися, спостерігаючи загальну радість, і обидва народи уклали між собою вічний мир.

Героїчні римські легенди протягом довгих століть надихали художників на створення шедеврів. Знайди на кожній з репродукцій (с. 144–145) царя Рима Ромула. Знання якого факту з легенди допомогло тобі це зробити? Яка репродукція тобі сподобалася найбільше? Чому?

Архітектурні досягнення Давнього Риму

Що таке архітектура? Як у людини з'являється інтерес і любов до архітектури і загалом уважне ставлення до рукотворного світу, що нас оточує?

Вид на
Давній Рим.
Реконструкція.

Архітектура, або зодчество, – це мистецтво і наука будувати, проектувати будівлі та споруди, а також сукупність будівель і споруд, що створюють середовище для життя і діяльності людини.

Архітектура Давнього Риму дуже цікава. Вона сформувалася як самобутнє мистецтво до 4–1 століть до н. е. Пам'ятки архітектури Давнього Риму зараз, навіть у руїнах, підкоряють своєю величністю. Римляни поклали початок новій добі світового зодчества, у якому основне місце належало громадським спорудам.

Важлива роль у становленні римської державності та культури належить етрускам – племенам, які жили на території сучасної Тоскани (області Італії зі столицею у Флоренції). Вони були досвідченими хліборобами і майстерними ремісниками, будували міста, викладали вулиці бруківкою, мали гарну систему каналізації, безліч храмів на кам'яних фундаментах і палаців. Житлові будинки та палаци мали зручне планування: кімнати відпочинку, приміщення для бесід, розваг, побутового призначення. Усередині будинку були дворики – сади з лавками і фонтаном, куди господар запрошував друзів. Храми будували на честь богів, для жертвоприношень богам і правителям.

Із 4 століття до н. е. центром ділового й громадського життя Рима став Форум. Тут проходили народні збори, вирішували найважливіші питання війни і миру, управління державою, укладали торговельні угоди, слухали судові розгляди, словом, кипіли пристрасті... На території Форуму було багато будівель, пам'ятників і статуй. Від Форуму починалися найважливіші дороги держави, до нього сходилися основні вулиці міста. Форум був центром політичного та суспільного життя.

Найгарнішою спорудою на Форумі була колона Траяна. Її складено із 20 блоків мармуру, вона має висоту 38 метрів (разом з п'єдесталом) і діаметр 4 метри. Усередині колона порожня: у ній

*Римський Форум.
Сучасне фото.*

*Колона Траяна.
Сучасне фото.*

Рельєфи колони Траяна.

Колізей. Сучасне фото.

є гвинтові сходи зі 185 сходинками, що ведуть до майданчика на капітелі. Монумент важить близько 40 тонн – стільки важать 500 дорослих людей! Колону 23 рази спіраллю огинає стрічка завдовжки 190 метрів з рельєфами, що зображують епізоди війни Риму і Дакії.

Серед архітектурних споруд Давнього Риму особливий інтерес становлять споруди для масових видовищ. Найбільша з них Колізей.

Колізей – це найграндіозніша з давньоримських споруд, що дійшли до наших днів, символ слави Вічного міста, що перевершує своїми розмірами всі будь-коли побудовані в Римі амфітеатри. У його стінах ніби відчувається відлуння гладіаторських боїв. Колізей (первинна назва – амфітеатр Флавіїв) був дітищем імператора Веспасіана (з родини Флавіїв), який у 72 році задумав спорудити пам'ятник на честь військового триумфу на Близькому Сході. Сьогодні, хоча і напівзруйновані, стіни Колізею продовжують стояти, приваблюючи тисячі туристів.

Після романтичної краси руїн Форуму і величі Колізею давня грандіозність Пантеону найбільш яскраво прикрашає античне

*Пантеон.
Сучасне фото.*

*Пантеон
усередині.
Сучасне фото.*

місто. Пантеон – єдина споруда, яка збереглася в Римі до наших днів практично неушкодженою, найбільша антична купольна споруда, має висоту 43 метри.

Пантеон відбудовано в 126 році за часів Адріана на місці храму, що збудував зять Августа Марк Агріппа у 20-ті роки до н. е., який у 110 році знищила блискавка.

Архітектурний вигляд Давнього Риму неможливо уявити без тріумфальних арок, споруджених на честь перемог римлян у військових походах. Тріумфальна арка – архітектурна споруда, що складається з великих портиків. Тріумфальні арки будували біля входів у міста, у кінці вулиць, на мостах, на великих дорогах на честь переможців або на пам'ять про важливі події.

*Око Пантеона. Сучасне фото.
Світло проникає у внутрішнє
приміщення крізь отвір у куполі.*

Тріумфальна арка. Сучасне фото.

*Терми в Римі.
Сучасне фото.*

Серед найбільших громадських будівель Давнього Риму слід згадати будівлі терм. У Римі їх було безліч. Вони слугували місцем відпочинку і розваг, римляни відвідували їх дуже часто.

Таку цікаву архітектурну спадщину залишили давні римляни своїм нащадкам, тобто нам.

Знайди в мережі Інтернет і переглянь відеоматеріал «Ancient Rome». Які споруди ти впізнав (впізнала) на відео? Назви їх.

Гладіаторські бої – найпопулярніша розвага

Ти вже знаєш, що гладіатори – це бійці, які билися на арені в Давньому Римі на потіху публіки. Корені цього явища – у давньому звичаї етрусків, які змушували рабів битися на могилі знатної людини. Згодом гладіаторські бої перетворилися на розвагу, яка приносила тим, хто їх влаштовував, величезні гроші. На гладіаторських боях, ніби на кінних перегонах, робили великі ставки на переможця.

У 1 столітті до н. е. без гладіаторських боїв не відбувалося жодне свято. Розпочиналися гладіаторські ігри урочистим виходом (ротра), під час якого публіка розглядала гладіаторів. Багато хто з них виступав у національному одязі зі зброєю свого народу. Адже бій гладіаторів – це й військовий полігон, і школа виховання, яка виховувала зневагу до смерті, мужність і непохитність.

Популярними були гладіатори «риба» та «рибалка». «Риба» (мірмілон) одягав поверх туніки лати, озброєнням слугували щит і короткий меч, а «рибалка» (ретіарій) не мав жодних захисних пристроїв і був озброєний тризубцем, а в лівій руці тримав сітку. Уся хитрість цього бою полягала в тому, що «рибалка» мусив обплутати «рибу» сіткою так, щоб той не встиг прорвати сітку мечем, а потім вбити «рибу».

Вихід гладіаторів замикали пари андабатів. Це були гладіатори, які боролися із зав'язаними очима. Вони були одягнені в короткі туніки й озброєні тільки короткими клинками, більш схожими на звичайні ножі, ніж на мечі. Голову кожного покривав шолом, а на його опущеному й закріпленому забралі були дуже маленькі щілинки для очей. Андабати мусили битися один з одним наосліп, неначе граючись у піжмурки. Так веселили вони глядачів, поки лорарії – спеціально приставлені служителі, підганяючи розпеченими залізними прутами, не зіштовхували їх упритул, щоб вони швидше вбивали один одного.

Глядачі отримували несамолюбне задоволення та брали участь у вирішенні долі пораненого бійця. Якщо вони хотіли пощадити переможеного, то піднімали вгору великий палець правої руки, і гладіатора відпускали живим. Коли ж великий палець правої руки опускали вниз, – то був сигнал: «Добий його!» – і повалений гладіатор діставав смертельного удару. Подібна розвага так прижилася в Римі, що гладіаторські бої стали влаштовувати з будь-якого приводу.

У 63 році імператор Нерон видав указ, що дозволяв брати участь у гладіаторських турнірах вільним жінкам. У 66 році Нерон влаштував у місті ПUTEOLІ дороговартісну виставу на честь вірменського царя Тиридата I, у якій брали участь ефіопи, зокрема жінки. А імператор Доміціан у 89 році вивів на арену гладіаторів-карликів. Часом гладіаторські бої досягали небаченого розмаху, якому може позаздрити будь-яке сучасне шоу.

За часів імператора Тіта було організовано грандіозну виставу, що тривала 100 днів. А імператор Траян відсвяткував завершення підкорення Дакії тим, що виставив 5000 пар гладіаторів.

Найдорожчими вважалися морські битви гладіаторів, які називалися навмахіями. Найбільшу з них було організовано за наказом імператора Клавдія. На озеро Фучіно поблизу Рима було

Гладіатори Давнього Риму. Мозаїка вілли Борґезе, м. Рим, Італія

Андабат. Сучасна реконструкція.

Ульпіано Чека.
«Навмахія»
(1894).

спущено 50 бойових кораблів, число гладіаторів склало 20 тисяч осіб. Через побоювання заколоту до місця навмахії стягнули війська. Число глядачів становило близько півмільйона людей.

На аренах билися не тільки раби та злочинці, багато знатних римлян теж охоче брали участь у боях, щоправда інкогніто (таємно), оскільки це не заохочувалося у вищому світі. Наприклад, римський імператор Коммод провів як гладіатор 735 боїв!

Найвідомішим гладіатором Риму став Спартак, який підняв повстання проти Риму і протягом декількох років успішно воював з його легіонами. В останній битві Спартак загинув, а приблизно 6000 захоплених римлянами рабів розіп'яли і виставили вздовж Аппієвої дороги від Капуї до Рима, і тіла висіли там кілька років як застереження для інших.

Багато рабів намагалося потрапити до школи гладіаторів, тому що, б'ючись на арені, вони могли здобути собі свободу. Славні гладіатори отримували чималі винагороди за свої бої, наприклад, відомий випадок, коли імператор Нерон подарував гладіаторові Спікулу палац.

Деякі раби-гладіатори не припиняли брати участь у боях, навіть отримавши свободу. Так, гладіатор Філамма чотири рази отримував символ свободи, але щоразу підписував черговий контракт. Він так і залишився гладіатором до кінця своїх днів, смерть наздогнала його під час 39-го бою.

Римський імператор Коммод. Сучасна статуетка виробництва Pegaso Models.

Герман Фогель.
«Загибель
Спартака» (1882).

Гладіаторські бої в Західній Римській імперії було заборонено в 404 році, коли там запанувало християнство. Після заборони боїв між гладіаторами билися тільки з тваринами. До наших днів це мистецтво дійшло у вигляді кориди.

Які сучасні види спорту можуть брати початок у гладіаторських боях?

Виховання дітей у Давньому Римі

Зараз ти вчишся в 6 класі. Ти користуєшся всіма благами цивілізації: машинами, послугами, різними гаджетами. Безперечно, у тебе є плани на майбутнє. Ти хочеш вступити до університету або коледжу, здобути цікаву й потрібну професію. Жити, працювати, подорожувати, дізнаватися нове – перед тобою відкрито всі двері! А як жили твої однолітки, хлопчики й дівчатка, тисячоліття тому? Чи мали вони такі самі можливості, як ти?

Життя дітей у Давньому Римі було суворе. Навіть якщо вони виживали в перші роки свого життя (а дитяча смертність була дуже високою), їх чекало майбутнє, повне виснажливої або небезпечної праці за невелику винагороду. Лише деякі привілейовані особи могли насолоджуватися життям.

Народження дитини було святом, про яке сповіщали всіх сусідів вінками, що розвішували на дверях. Батько піднімав немовля, яке клали перед ним на землю; це означало, що він визнавав його своєю законною дитиною. Якщо ж батько не визнавав дитини, тоді її залишали на вулиці і вона могла померти.

Дитину, яку «підняв» батько, купали, загортали в пелюшки і укладали в колиску. На восьмий день дівчинці і на дев'ятий – хлопчику давали ім'я; цей день був сімейним святом: збиралися близькі, приносили жертви, які очищували дитину і матір, і влаштовували

Фрагмент римського барельєфа із зображенням дітей.

частування, що відповідало достатку батьків. Хлопчикам давали «педагога» – старого, поважного раба або відпущенника, зазвичай грека, щоб діти ще в ранньому віці навчалися грецької мови.

Брати і сестри росли разом: гралися, сварилися, билися одне з одним, плакали і мирилися сто разів на день. Їм купували іграшки, цінність яких залежала зазвичай від статків батьків, але здебільшого це були глиняні розфарбовані звірі і тварини, візки і ляльки спеціально для дівчаток, часто з рухомими кінцівками. Одну таку ляльку з дуба, що чудово збереглася, знайшли в Римі; на пальцях у неї були мініатюрні обручки. Так само як і тепер, у ляльок було своє «господарство»: одяг, який шили іноді дбайливі руки няні або матері, прикраси, посуд. Діти часто самі знаходили собі іграшки: черепашки, строкаті камінчики посідали серед них чільне місце. Іноді вони робили іграшки самі. Давньогрецький письменник Лукіан у своїх спогадах розповідав, як він у школі ліпив з глини та воску коней, биків і людей, неодноразово отримуючи за це ляпаса від учителя.

Грали діти в ті самі ігри, у які і зараз грають діти в усьому світі: бігали наввипередки, будували з піску будиночки, ховалися одне від одного, грали в чіт і лишку, бігали з обручем, скакали верхи на довгій тростині, гойдалися на гойдалках. Хлоп'ячою грою було кидання камінчиків у ціль і пускання їх по воді «млинцем». «Гра ця полягає в тому, щоб, набравши на березі моря камінчиків, обточених хвилями, узяти такий камінчик пальцями і, тримаючи його плоскою поверхнею паралельно землі, пустити потім навскіс донизу, щоб він якомога далі летів, кружляючи над водою, ковзав над поверхнею моря, поступово падаючи, і в той самий час показувався над самими гребенями, весь час підстрибуючи вгору; той вважається переможцем, чий камінчик пролітає далі і частіше вискакує з води», – писав давньоримський поет Горацій. Хлопчики грали в солдатів, у гладіаторів, у циркових візників, а також у «суд і суддів». Перед «суддею» йшли ліктори з пучками різок і сокирами, а він сідав на узвишші і творив «суд». Ця гра була улюбленою забавою хлопчика, який став згодом імператором Септимієм Севером (146–211 роки).

Серед ігор, які перелічує Горацій, згадано «запрягання у візок мишей». Хто навчав мишей? Самі хлопці? Спеціальні дресирувальники тварин, у яких і купували вже навчених мишей? У нас немає інформації, щоб відповісти на ці питання.

Семирічний вік був переломним моментом у житті хлопчика. Його сестри залишалися з матір'ю і нянею, він же «йшов з дитинства»: починалися роки навчання, і перші кроки хлопчик робив під керівництвом батька.

Давньогрецький філософ і письменник Плутарх у біографії Катона Старшого залишив цікаву пам'ятку про первісне навчання в давньоримських сім'ях: батько вчив сина читати і писати (Катон власноручно великими літерами виклав для хлопчика вітчизняну історію), їздити верхи, метати спис, битися в повному військовому спорядженні, боротися з вирами і стрімким річковим плином. Не було забуто й уроки «боксу»; батько гартував хлопчика, привчаючи його до фізичної напруги, до болю, до того, щоб стійко переносити спеку і холод: він був для нього «і вчителем, і законодавцем, і керівником у фізичних вправах». Коли хлопчик одягав тогу дорослого – зазвичай у 15–16 років, батько доручав опіку над ним кому-небудь з великих державних людей, і для юнака починалася «початкова школа форуму». Так проходило дитинство і юність дитини сенатора чи вершника.

А дитинство селянського сина або сина ремісника? Про це не збереглося жодних джерел, але ми можемо уявити його досить ясно. Хлопчик міг теж будувати будиночки з піску, бавитися камінчиками і ловити птахів, але вже дуже рано починав у міру сил і здібностей брати участь у трудовому житті родини: допомагав матері в городі, прополював разом зі старшими ячмінь і пшеницю, пас разом з домашнім собакою овець або кіз. Із часом і робота ставала важчою; великий хлопчик був уже помічник батькові: жав і косив, на легкому ґрунті ходив за ралом.

Гірше жилося, звичайно, міським хлопцям, особливо якщо місто, у якому вони жили, було таким великим, різноплемянним, як Рим. Нехай селянському хлопчикові доводилося іноді важко, і він втомлювався, але він працював на чистому повітрі; навколишня природа насичувала юну душу враженнями прекрасними і величними. Міська дитина їх не знала: вона росла в маленькій комірчині над майстернею батька, на брудній галасливій вулиці. Вона, звичайно, теж, як могла, допомагала батькові в його роботі і матері в її хатніх справах, а вільний час проводила на вулиці зі своїми однолітками. Пробиралися діти в цирк і в амфітеатр, милувалися різними дивами, які виставляли на загальний огляд.

Римський письменник і поет Апулей, згадуючи вислів стародавнього мудреця, писав: «...із чашами Муз навпаки: що їх більше,

що міцніше в них вино, то краще для душевного здоров'я. Перша чаша в початкового вчителя: вона закладає основи; друга – у граматики: дає знання; третя – у ритора: озброює красномовством». Діти бідного населення пили тільки першу чашу: училися в початковій школі.

Знайди в мережі Інтернет і переглянь відеоматеріал «Римська сім'я та виховання дітей в Давньому Римі (укр.)». Які особливості римської сім'ї ти можеш назвати? Порівняй виховання дітей у давньоримські часи і нині. Чи хотів (хотіла) би ти жити в Давньому Римі? Чому?

Земна хода богині Юнони

Часто ми проходимо повз найцікавіші речі, тому що давно звикли до їх існування в нашому житті і не очікуємо від них нічого дивного. Ось, наприклад, гроші – предмет на перший погляд абсолютно прозаїчний. Чи так це?

На фотоілюстрації унизу ти бачиш потемніле від часу мідне коло, на одному боці якого вибито тризуб, а на іншому – зображення Володимира Великого, і навіть можна прочитати деякі букви.

Гривня відома з моменту утворення Русі-України. Так називали великі срібні монети князів. Гривня була прутком срібла; а ось про її розмір і вагу існує багато суперечливих даних. Але в будь-якому випадку гривня була великим багатством. Щоб отримати більш дрібні гроші, торговці розрубували гривню на чотири частини, і цю нову монету стали називати рублем, від дієслова «рубати».

Але до чого ж тут Юнона, питаєш ти? Чому її ім'я з'явилося в заголовку? А ось чому...

У 280 році до н. е. для Рима настали важкі часи. Гонець приніс сумну звістку: армія царя Пірра розбила доблесні римські війська під Гераклеєю. Збентежені військовими невдачами римські громадяни звернули свої погляди до могутньої богині Юнони, дружини Юпітера. І раніше у важкі моменти життя державні мужі Риму йшли за порадою до її оракулів, адже одним з імен богині було Юнона Монета, тобто Юнона Радниця. Як повернути удачу Риму? Де взяти грошей на війну? І цього разу всезнаюча Юнона через своїх жриць дала надію римлянам: удача прийде, кошти знайдуться, якщо Рим вестиме війну справедливо і так, як бажають боги. Пророцтво здійснилося, і вдячні римляни перенесли майстерні, де карбували гроші, на Капітолійський пагорб,

Монета Володимира Великого, яку карбували в 11 столітті.

ближче до храму Юнони, назавжди зв'язавши назву металевих грошей з ім'ям богині – Монета.

Поява слова «монета» в його сучасному значенні пов'язана з легендою про гусей, які врятували Рим. За легендою, у 5 столітті до н. е. між римлянами і етрусками тривала десятирічна війна. Римляни привезли трофей із захопленого міста Вейо – статую етрусської богині, яка явилася одному із солдатів і благословила його. На честь цього на Капітолійському пагорбі побудували храм Юнони, де в жертву приносили домашніх гусей.

А коли у 390 році до н. е. фортецю Капітолію вночі оточили вороги, гуси, яких тримали за огорожею храму Юнони, загелготали та розбудили охорону фортеці, і Рим вдалося врятувати. Відтоді вважалося, що Юнона попередила римлян і врятувала їх від загибелі, і богиня стала покровителькою Римської імперії.

Церква Санта-Марія-ін-Арачелі, м. Рим, Італія. Сучасні фото.

Будівництво церкви датують 6 століттям. Її було побудовано на місці храму Юнони, того самого, біля якого жили гуси, які врятували Рим від галлів. До храму ведуть чудові мармурові сходи. А стелю церкви прикрашають розписи на морські теми.

Скористайся знанням іноземних мов і визнач, у яких мовах слово «гроші» є співзвучним зі словом «монета».

Боги на боці легіонерів

Як ти знаєш, Рим – маленька плямочка на карті Італії у 4 столітті до н. е. – через два століття перетворився на наймогутнішу державу Середземномор'я, а незабаром став імперією. У чому ж його секрет? Римський військовий історик Вегетій писав: «Той факт, що римляни зуміли завоювати весь світ, можна пояснити тільки їхньою військовою підготовкою, табірною дисципліною і військовою практикою». Що це означає? Якими ж були римські легіонери?

Простий римський легіонер міг пройти 20 миль (30 кілометрів) за п'ять годин, маршируючи військовим кроком у повному спо-

Марш легіонерів.

рядженні (сумка з продуктами харчування, зброя, обладунки, шолом, щит, меч і пілум (метальний спис) – загалом 35 кг ваги!). Але і це не межа витривалості воїна. За потреби легіонерів змушували марширувати швидким кроком, щоб пройти за той самий час 24 милі (35,5 кілометра)!

Розбивали табір легіонери в повному спорядженні: їм не дозволялося знімати із себе обладунки або зброю, тому що кожен воїн повинен був завжди бути в повній боєготовності.

Входи в табір облаштовували особливо ретельно, адже саме вони забезпечували швидкі й масові набіги на противника. Насправді, стратегія і тактика римської армії полягала в блискавичних атаках на ворога, навіть якщо той був явно сильніший, а його армія – численніша.

Легіонерів було відмінно підготовлено до наступального бою: вони були справжніми майстрами бойових мистецтв завдяки не тільки майстерності, яку розвивали у виснажливих тренуваннях, а й дисципліні. Згодом римські легіонери стали непереможними і в мистецтві облоги. Деякі облогові машини були такими вражаючими, що деколи управління однією машиною потребувало 100 осіб.

На ілюстрації (с. 158) ти бачиш «елеполіс» – самохідну багатоповерхову вежу з дерев'яних крокв, покритих шкірою і вогнезахисними матеріалами, яку рухають слуги або запряжені воли. На всіх поверхках вежі розташовувалися пускові установки, тарани та озброєні солдати, готові подолати неприступні стіни, досягаючи значної висоти за допомогою пристрою, схожого на ескалатор. За словами римського архітектора і механіка Вітрувія, її висота коливалася від 28 до 50 метрів.

Звичайний день легіонера був дуже важкий і строго впорядкований. Прокинувшись до світанку, легіонер снідав рідкою кашею

Табір легіонерів. Реконструкція.

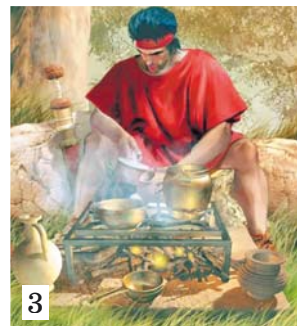
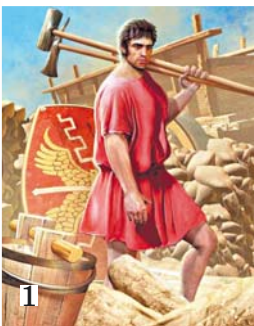
Елеполіс. Реконструкція.

зі злаків із хлібом. Потім кожен воїн центурії отримував від центуріона завдання на день. Вони були найрізноманітнішими: охорона вищих осіб і супровід відвідувачів, допомога пораненим у лікарні та прибирання бань і вбиралень, догляд за тваринами й будівельні роботи або технічне обслуговування зброї та установок.

Бійців легіону, які не мали спеціальних доручень, відправляли на інтенсивне тренування до навчального поля битви, облаштованого в таборі. Під наглядом учителя воїни щодня повторювали вправи з дерев'яною зброєю, відточували майстерність на навчальних стовпах або брали участь у реконструкції боїв.

Робочий день завершувався після заходу сонця. Легіонери готували вечерю, яка нічим не відрізнялася від сніданку, але іноді включала трохи м'яса, зазвичай свинини або яловичини. Але, залежно від місця, де розташовувався табір, деколи на вечерю могли смажити баранів, птахів або диких звірів, якщо хтось із бійців протягом дня полював.

Після вечері легіонер був вільний, він міг грати в різноманітні ігри з товаришами, обговорювати справи, які було зроблено вдень

Римський легіонер за повсякденною роботою (1), на тренуванні (2) і під час вечері (3).

тощо. Потім легіонер повертався до свого намету і засинав просто на землі, якщо перебував у пересувному наметовому містечку, або у двох'ярусному ліжку під час служби в гарнізоні.

Знайди в мережі Інтернет і переглянь відеоматеріал «Римська армія (укр.)». Спробуй відповісти на нижчеподані питання і поділися цією інформацією зі старшими родичами.

1. Які способи використовували для того, щоб підтримувати дисципліну в римському війську?
2. Як називалися військові підрозділи в римській армії?
3. Назви зброю римських легіонерів.
4. Хто такі гастати, принципи та тріарії?
5. Які основні військові реформи здійснювали римські імператори?
6. Які сучасні міста і в яких країнах виникли як супутники римських військових таборів?

Аттіла – гроза народів

З уроків історії ти вже знаєш, що Аттіла був правителем гунів у 434–453 роках. Він об'єднав під своєю владою тюркські, германські та інші племена, створив державу із центром у Паннонії (сучасна Угорщина), воював зі Східною та Західною Римськими імперіями.

А яким він був і яку пам'ять про себе залишив?

Дослідники вважають, що Аттіла був дуже жорстоким. У 444 році, за хронікою сучасника подій Проспера Аквітанського, він убив брата Бледа: «Аттіла, цар гунів, блідий, брата свого і соратника по царству убив і його народи змусив собі коритися». Убивши брата, Аттіла став одноосібним царем гунів. За жорстокість і любов до воєн і грабежів цар отримав прізвисько «Бич Божий». Ім'я Аттіли викликало у ворогів страх і повагу. І сьогодні

Ежен Делакруа. «Аттіла зневажає Італію і Мистецтва» (1847).

Зображення Аттіли.

і суворість обличчя справляли значне враження.

Сучасники зазначали, що Аттіла був абсолютно байдужий до розкоші.

Воїни-гуни під проводом свого вождя винайшли оригінальний спосіб зберігання і приготування м'яса: вони клали його під сідло на час тривалої верхової їзди. Від тряски воно відбивалося і втрачало рідину, до того ж просолювалося від кінського поту. У результаті через деякий час воїни отримували готове до вживання м'ясо.

воно залишається синонімом агресивності й войовничого духу. Він не визнавав кордонів, завойовницькими набігами розширив свою державу до величезних розмірів. «Куди ступить копито коня, там наша земля».

За свідченням хроністів, Аттіла був невисокого зросту, приземкуватий, кремезний, з темним кольором шкіри, маленькими запаленими очима, плоским носом і рідкою борідкою; але його гордовита хода

Мор Тан.
«Бенкет Аттіли»
(1870).

Праворуч зображено візантійського дипломата та історика Пріска, який зустрічався з полководцем і залишив свої спогади: «Аттіла споживав їжу на дерев'яних тарілках, тоді як його полководці пригощалися ласощами на срібних блюдах. Одяг на ньому – також простий і нічим не відрізнявся від одягу інших воїнів, крім охайності. Ні меч на його поясі, ні шнурки варварського взуття, ні вуздечка його коня не були прикрашені золотом, каменями і коштовностями, як заведено в інших варварів».

Франческо
Солімена.
«Зустріч Папи
Римського Лева
і Аттіли»
(до 1747 року).

Одного разу Папа Римський Лев I встав перед Аттілою на коліна. «Вітаю тебе, Бич Божий», – сказав Папа вождю. Відомо, що після бесіди з Папою Римським Левом I Аттіла, цей жах Європи і антихрист, прийняв викуп (римський імператор віддав йому половину скарбниці як додаток до данини, яку Рим сплачував кочовикам щороку) і повернув своє військо, відступивши від Рима.

Аттіла і його воїни несли смерть і руйнування, але разом з тим їхній похід сприяв появі одного з найкрасивіших міст світу. Ті, хто вцілів у північній Італії після навали гунів, перебралися на острови і лагуни на Адріатиці, де в подальшому виникло місто Венеція.

Першої і єдиної поразки Аттіла зазнав у битві з римлянами на Каталаунських полях. Після жорстокої битви, у якій загинув вестготський король, Аттіла відступив і незабаром покинув Галлію.

Мініатюра з манускрипту 14 століття із зображенням битви на Каталаунських полях.

Лоуренс Альма-Тадема.
«Смерть Аттіли» (1859).

Великий Аттіла помер у 47 років. На знак скорботи воїни-гуни відрізали собі частину волосся і спотворили обличчя глибокими ранами, щоб їхній ватажок був оплакуваний не криком і сльозами жінок, а кров'ю чоловіків. Де могила Аттіли, і досі невідомо. Полководця поховали у трьох трунах – металевій, золотій і срібній, які вклали одна в одну. Труни закрили замками і закляттями. Щоб праху Аттіли не потурбував жоден смертний, могилу царя викопали на дні глибокої річки. Для цього гуни спорудили величезну дамбу і на час похорону відвели воду в інше русло. Коли похорони закінчилися, річку знову пустили по своєму руслу, а рабів, які копали похоронну яму, тієї самої ночі вбили, щоб ніхто й ніколи не дізнався, де поховано великого полководця. А юну дружину Крїмхільду поховали поруч із Аттілою. Згідно з повір'ям, це місце охороняють потойбічні сили, а той, хто відкриє могилу, закличе на рід людський страшно горе. Цю річку і в ній безцінну могилу Аттіли безуспішно шукають ось уже 15 століть.

Вплив Аттіли на Європу був такий великий, що його оспівано навіть у давньогерманських і скандинавських епосах. У 13 столітті автори угорських хронік намагалися створити новий образ Аттіли як праотця угорського дворянства та засновника династії угорських королів, хоча гуни не мали ніякого стосунку до іншого походження.

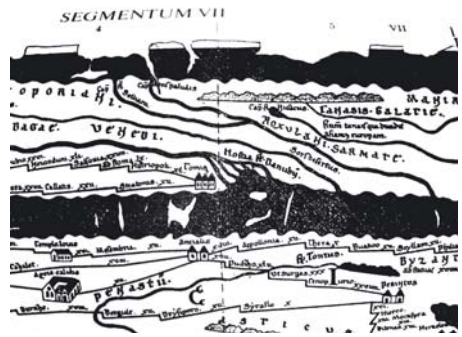
Як ти гадаєш, чому одним з найпопулярніших чоловічих імен в Угорщині стало ім'я Аттіла?

У пошуках витоків слов'ян на українських землях

З оповідей «Скіфське нашестя на українські землі» та «Сармати – стародавні кочовики в українських степах» ти дізнався (дізналася), що саме скіфи заснували перше на території України велике політичне об'єднання. Пізніше у степах Східного і Північного Причорномор'я майже чотири століття господарювали сармати.

З 1 століття в історичних джерелах трапляється слово «венеди», воно означало вже певне племінне утворення. Згадка про венедів є, наприклад, на дорожніх таблицях, якими користувалися римські купці та військові. За ними можна визначити територію, заселену венедями, – це землі на північ від Карпат, верхів'я Дністра та на захід.

Ще коли на українські землі прийшли сармати, було зруйновано низку поселень **зарубинецької культури**, що вважається першою «слов'янізованою» культурою, відкривачем якої був уже відомий тобі Вікентій Хвойка. Саме він досліджував могильник у Зарубинцях у 1899 році. Витримавши сарматські набіги, предки слов'ян зуміли зберегтися на Середньому Подніпров'ї та навіть у безпосередньому пограниччі з Римською імперією. Археологи вважають, що пізньозарубинецькі пам'ятки й **зубрицька культура** є свідченням життя та господарської діяльності землеробів-венедів.

Римська дорожня таблиця з українськими землями.

Окрім венедів, у римських історичних працях згадуються також племена антів і склавинів. Історики підтверджують існування різноманітних зв'язків між Візантійською імперією та ними.

Однак найважливішими можна вважати згадки про слов'янські племена у працях готського історика Йордана та візантійського історика Прокопія Кесарійського. Вони надали інформацію про заселення слов'янами певних територій: «На північ, починаючи від місця зародження річки Вістули (Вісли)... розташувалося ... плем'я венедів... Склавини живуть від міста Новіентура і озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра (Дністра), а на північ – до Вістули... Анти ... поширюються від Данастра до Данапра (Дніпра)». Отже, верхів'я Дністра, Західного Бугу та Вісли заселяли давні слов'яни.

Сучасні дослідники витоків слов'янства виокремлюють **венедський** (1–4 століття) та **антський** (4–7 століття) періоди історії. На їхню думку, на першому етапі слов'янські племена входили до

Готи під час переселення.

складу племінних союзів під проводом іранських (скіфи, сармати) та германських (готи, вандали) племен. У межах цих союзів вони зазнавали римського впливу, оскільки мешкали у прикордонних районах римських провінцій Східної Європи. Співіснування слов'ян з племенами, які прийшли, засвідчили пам'ятки пшеворської культури.

Великою хвилею переселилися на українські землі войовничі загони германських племен – готи. Вони ліквідували залишки скіфо-сарматських держав і союзів та утворили щось на зразок нової держави. Заволодівши величезними територіями, готи у 3 столітті розділилися на два угруповання – **вестготи** та **остготи**.

На українських землях сформувалося остготське державне утворення. У межах «держави Ерманаріха, або Германаріха» (близько 265–375 років) жили й слов'янські племена. Історики говорять про союзи й війни антів та остготів. Вочевидь, анти боролися за першість у цьому угрупованні. Історики залишили свідчення про те, що остготському царю Вінітару, або Вітіміру, випало воювати з антським вождем Божем і навіть стратити його разом з радою старійшин. Проте остаточно знищити антів йому не вдалося.

Дослідники припускають, що в умовах готської навали та проході Аттіли через українські землі в 4–5 століттях існувало три племені слов'ян: венеди, анти та склавини. Гуни зуміли остаточно перемогти аланів в українських степах та об'єднати під своєю владою всі племена, що мешкали на східних кордонах Східної Римської імперії.

Після смерті Аттіли його численні сини стали ділити державу, але через три роки втратили владу. Гунську армію перемогли об'єднані сили остготів та інших племен. Після цього Східна Римська (Візантійська) імперія і племінне об'єднання слов'ян значно зміцніли. В археології дослідники пов'язують венедів з пам'ятками **київської культури**, а антів – з носіями **пеньківської культури**. Відносини між Візантійською імперією та слов'янами визначали становище у Східній Європі впродовж другої половини 5 – середини 6 століття.

Згодом слов'яни почали самостійну боротьбу з Візантією за сфери впливу на Придунайській рівнині та на Балканах. З початку 6 століття вони чи не щороку нападали на придунайські візантійські землі, захоплювали військову здобич і поверталися додому з багатими трофеями.

Слов'янські археологічні культури виявлено на величезній території, що простягалася від Карпат до Дунайської низовини, у південній Польщі і лісостеповій Україні, на правих берегах Прип'яті і в Подесенні. Вони були такі близькі між собою, що їх часто об'єднують в одну археологічну культуру 6–7 століть. За місцем перших і найяскравіших знахідок вона називається **празько-корчацькою** (склавини).

Господарство на давніх українських землях

За пам'ятками празько-корчацької археологічної культури простежується господарський спосіб життя слов'ян-землеробів. Наріжною цеглинкою цього життя є будинок, тільки сьогодні будинок – це насамперед приміщення, а для слов'янина тих часів – це все життя його сім'ї. Хата, господарські ями, хлів становили двір – обгороджене місце освоєного сім'єю світу.

Слов'янський будинок. У такому приміщенні було затісно, але життя проходило здебільшого просто неба. У будинку мешкала сім'я – батько, мати й діти. Кілька жител, що будувалися поблизу, – це місце оселення великої патріархальної сім'ї. Кілька груп дворів – селище, у якому мешкав рід.

Слово «село» означало тоді не поселення, а ниву, готову для сівби. Слов'янські поселення залишалися нетривалими, бо землеробство було підсічно-вогневим. Це такий вид господарювання, за якого обирали ділянку лісу для випалу, влаштовували випал, готували землю під посів (тобто робили ниву), орали її дерев'яним ралом. Уже через три-чотири роки, земля ставала пустищем. Тож виникала потреба шукати нове село.

На території України стали вирощувати жито, воно витіснило і просо, і ячмінь. Продукти хліборобства називалися **збіжжям**, що означало достаток, маєток, добробут узагалі. Слов'яни вирощували

Стародавні слов'яни.

Карта розселення племінних союзів східних слов'ян на території України.

овес, пшеницю, коноплю, льон, мак, капусту, ріпу (тоді в раціоні посідала місце сучасної картоплі). Розводили велику рогату худобу, а також курей, гусей та качок. Хліб пекли кислий, зі змішаного тіста. Їжу переважно варили, а не смажили.

Посуд ліпили руками. Типові слов'янські горщики з характерними пропорціями округлих форм є важливим матеріалом для визначення пам'яток слов'янських культур.

У 8–9 століттях на великій території Східної Європи стали формуватися нові об'єднання слов'янських племен. Згідно з літописом «Повість минулих літ», на території сучасної України проживали такі племена: **поляни** заселяли сучасні Київщину та Канівщину; **деревляни** – Східну Волинь; **сіверяни** – Дніпровське Лівобережжя; **уличі** – Південне Подніпров'я і Побужжя; **хорвати** – Прикарпаття та Закарпаття; **волиняни (бужани)** – Західну Волинь; **тиверці** – землі над Дністром (див. карту на с. 165). Ці племена або племінні князівства вважають першими спільнотами, з яких бере витоки Русь-Україна.

Міфологія прадавніх слов'ян

(бог сонця і благополуччя).

Про богів у «Літописі руському» розповідається так: «І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, – а голова його була срібна, а вус – золотий, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм люди жертви, називаючи їх богами...». Про Сварога є писемні згадки вже із 6 століття. У давніх літописах найбільше відомостей маємо про бога грому і блискавки Перуна. Крім Києва, жертovníки з його зображенням стояли в інших містах. Коли князь Володимир Великий у 988 році прийняв християнство та похрестив Київську Русь-Україну, то наказав зруйнувати всі статуї Перуна, незважаючи на опір жителів Києва.

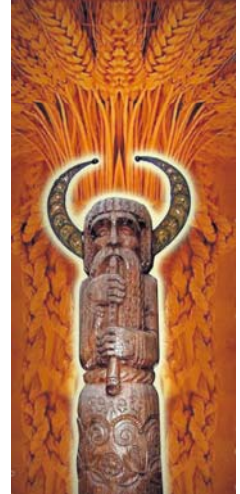
*Дажбог. Дерево.
Різьблення.*

Дажбог у давніх українців був богом сонця (небесного вогню) і життя. Його символом було коло із шістьма еліпсопо-

дібними променями всередині. Згідно з віруваннями, Дажбог виконував ту саму функцію, що й Геліос у греків, а також дарував добро та благополуччя.

Божество Волос був «богом худоби», а худоба в усіх народів символізувала достаток. Хто мав багато худоби – вважався багатим. Ще довго після офіційного запровадження християнства українські хлібороби під час жнив залишали на останній ріллі кілька стеблин нескошеного збіжжя (перев'язавши їх перевеселком) – «Велесові на бороду».

Божество Купайло в українській міфології є покровителем кохання. Свято на його честь відбувалося на початку літа, коли «Сонце купається у воді». У цей день рослини буцімто набувають особливої магічної енергії, спроможної оберігати садиби від «нечистої сили» та лікувати людей. У Купальську ніч хлопці та дівчата збиралися біля вогню на пагорбах біля сіл, де справляли різні «ігрища».

Християнська церква замінила це язичницьке свято святом Івана Хрестителя, яке припадає на 7 липня. Однак язичницькі елементи в ньому збереглися майже до наших днів, здебільшого в освяченні цілющого зілля та обряді «собітки». «Собітка» – це нічна зустріч молоді біля вогню на природі. Хлопці й дівчата палили на вогні опудало жіночої статі (уособлення зими), потім перескакували через вогонь, а інколи й переганяли через нього худобу – щоб були здоровими люди й тварини.

Генріх Семирадський. «Ніч напередодні Івана Купала» (1880-ті роки).

На репродукції картини можна побачити, як святкували Івана Купала майже 150 років тому. Розкажи, як зараз святкують його в місцевості, де ти живеш.

Лада.

Серед головних богів вирізняється і жіноча постать Мокош (Мокоша). У народі її ще називали П'ятницею. Щорічне свято Мокоші відбувалося восени – на зламі літа і зими, однак були й щомісячні та щотижневі свята цієї богині.

Іншою жіночою постаттю була Лада – божество весілля і благополуччя. Жертви їй приносили ті, хто готувався до шлюбу, сподіваючися з допомогою Лади забезпечити добро й веселість життя. Згідно з писемними пам'ятками, богом

кохання також був Ярило.

Крім цих головних богів, міфологія Русі-України знає десятки інших надприродних істот: божків, духів, демонів, чудовиськ тощо. У кожній місцевості українських земель збереглися різні спогади про них: Гаргон (володар пекла), Лісна (лісова німфа), Лісовик (пастух та охоронець лісових тварин), Нічник (міфічна істота, що забирає сон), Песиголовець (міфічна істота із собачою головою), Рахманин (посередник між небом і землею), Русалка (водяна німфа), Тарахтерник, або Характерник (чаклун, який запродався «нечистій силі»), Хованець (міфічна істота, народжена з магічного яйця, яке виносила людина під пахвою), Язя (змія з кількома головами) та інші.

Чи є подібні боги та богині в інших цивілізаціях? Спробуй найти пари для слов'янських міфічних створінь. Яка з міфологічних систем найбільше нагадує міфологію слов'ян?

Як бачиш, легенди та міфи української землі нічим не поступалися міфам стародавніх греків і римлян. Та це й не дивно, адже зв'язки між ними були тісними й довготривалими.

Багато хто із сучасних дослідників намагається знайти в межах раннього періоду історичного розвитку слов'ян сліди української державності. Адже ми живемо на землі, яка вже в давнину отримала імпульс від трьох основних джерел державності. Від скіфських держав тягнеться вплив східних цивілізацій. Від грецьких полісів Північного Причорномор'я та Римської імперії населення українських земель отримало досвід античної полісної державності.

Крилаті вислови – перлини світової культури

Вивчивши події сивої давнини, кожен має усвідомити, що саме історії ми завдячуємо своїми знаннями. Усі вони стали надбанням життя. У розмовах з друзями, зі знайомими, у розпо-

відях, бесідах, дискусіях дуже часто використовуються терміни та поняття із всесвітньої історії.

Спробуй і ти ввести в обіг поняття, вислови – усе, що може бути корисним для того, щоб довести правильність думки чи спростувати хибність якогось твердження. Саме завдяки міфам людство одержало так звані крилаті вислови, які використовуються в певних ситуаціях. Знання таких висловів робить людину освіченою, а її мову привабливою та яскравою.

З міфу про Тесея ти дізнався про те, що у критського царя Міноса була донька Аріадна. Вона знала, що Тесеї хотів убити Мінотавра, який жив у Кносському палаці. Щоб Тесеї не заблукав у цьому лабіринті, Аріадна дала йому клубок ниток. Так з'явився вислів **«нитка Аріадни»**. Сьогодні вислів «нитка Аріадни» означає засіб, який допомагає знайти вихід із заплутаної ситуації, важкого становища.

З міфів про того самого Тесея ми дізнаємося про розбійника Прокруста, який заманював мандрівників і вбивав їх за допомогою свого ліжка. Тим, для кого ліжко було завелике, Прокруст витягував ноги, а тим, кому замале, – укорочував. Так народився вислів **«прокрустове ложе»**, який означає підгонку або пристосування чогось силоміць під певну мірку, середній стандарт.

У підземному царстві Аїда був цар Сізіф, який намагався обманути бога смерті і якого за це було покарано: він повинен був вкочувати на гору камінь, який постійно вислизав з рук. Вислів **«сізіфова праця»** означає марну та нескінченну працю.

Лідійського царя Тантала за спробу нагодувати богів людським м'ясом було покарано більш жорстоко. Він стояв по горло у воді, над його головою росли яблука, але він не міг вгамувати голод та спрагу. Так народився вислів **«танталові муки»**.

З подвигів міфічного героя Геракла також дійшло чимало крилатих висловів. Один з них стосується подвигу Геракла, коли той взявся за один день почистити стайні царя Авгія, які багато років ніхто не прибирав. Вислів **«авгієві стайні»** ми вживаємо, коли хочемо сказати про дуже брудне приміщення або повний безлад у справах, що потребує значних зусиль для їх усунення.

Коли в Давній Спарті жінки проводжали чоловіків на війну, то говорили їм: **«Зі щитом або на щиті»**. Це означало, що воїн повинен був або повернутися з перемогою, або загинути в бою за батьківщину. Сьогодні цей вислів ми вживаємо, коли хочемо побажати людині тільки успіху у виконанні якоїсь справи.

Десять років продовжувалася Троянська війна. Тільки завдяки хитрості Одиссея греки перемогли. Він навчив греків-ахейців, як виготовити дерев'яного коня та розмістити в його череві загін воїнів. Потім греки зробили вигляд, що відступають, і залишили в таборі цього коня. Троянці побачили табір без воїнів і завезли коня в місто. Жрець Лаокоон просив своїх співвітчизників не

робити цього. **«Бійтесь данайців (тобто греків), що приносять дари»**, – сказав він. Але троянці не послухали жерця і поплатилися за це втратою рідного міста. Сьогодні цей вислів означає підступний крок, чиюсь хитрість, якої слід остерегатися.

Сиракузький тиран Діонісій I посадив одного зі своїх фаворитів Дамокла, який заздрив багатству, славі, щастю тирана, на своє місце на один день. Над тронем на кінському волоссі висів тяжкий меч. У такий спосіб Дамокл переконався, що видиме щастя ще не означає справжнього щастя та безпеки. Так народився вислів **«дамоклів меч»**.

Вислів **«усе своє ношу із собою»** приписують одному із семи мудреців Греції Біанту. Він означає, що людина багата не скарбом і речами, а своєю духовністю та розумом, які постійно з нею.

Вивчаючи грецьку культуру, ти знайомився з відомими філософами. Арістотель, учень Платона, є автором вислову **«Платон мені друг, але істина – дорожча»**. Це означає, що за будь-яких обставин слід бути чесним перед своєю совістю, не йти на угодовство та злочини заради уявних товариських стосунків.

Згадай легенду про те, як гуси нібито врятували Рим. Коли у 390 році до н. е. на Рим напали галли, римляни зуміли втримати лише пагорб Капітолій. Уночі, коли стомлена сторожа заснула, галли спробували піднятися на пагорб і напасти на римлян зненацька. Собаки не почули наближення ворога, але священні гуси з храму Юнони загалготали, і варта відкинула нападників. Так народився вислів **«гуси Рим врятували»**.

Під час війни з Тарентом з'явився ще один крилатий вислів – **«Піррова перемога»**. Він означає перемогу, яку здобули ціною великих втрат. Річ у тім, що після двох перемог над римськими військами Пірр сказав такі слова: **«Ще одна перемога, і мені не буде з ким повертатися у Грецію»**.

Цицерон у своєму творі «Філіппіки» писав: **«Якщо хочемо миру, доводиться воювати»**. Пізніше цей вислів набув скороченої форми: **«Хочеш миру, готуйся до війни»**. Цим висловом користувалися політики різних часів, уважаючи, що тільки сила зброї може забезпечити державі мир. Але зараз ми переконуємося, що це зовсім не безпідставне застереження.

Римському історичному Корнелію Тациту належить фраза **«Без гніву та пристрасті»**. Зараз цей вислів означає, що вчений, описуючи історичні події, не повинен піддаватися власним пристрастям і симпатіям, тобто він має бути об'єктивним, неупередженим.

Імператор Тіт Флавій Веспасіан є автором дуже цікавого вислову. Він сказав своєму синові Тіту, майбутньому імператору, такі слова: **«Гроші не пахнуть»**. Прагнучи подолати кризу в державі, Веспасіан увів додаткові податки на користування вбиральнями в Римі. До того часу державні вбиральні були безкоштовними. Син обурився діями батька, але Веспасіан, узявши купку монет, підніс

їх до обличчя сина і сказав відому фразу. Вона є гаслом людей, які не нехтують будь-якою нагодою, щоб збагатитися.

Юда був одним з учнів, який зрадив Ісуса Христа і видав його синедріону (вищому суду) для страти. За свою зраду він отримав платню. Фраза **«продати когось за тридцять срібняків»** і зараз є синонімом підступної зради.

Одним з правил римського права був вислів **«Хай буде вислухана й інша сторона»**. Це означає, що ні суддя, ні хто інший під час розв'язання суперечок не повинен ухвалювати рішення, спираючись на свідчення тільки однієї зацікавленої особи, а має вислухати і протилежну сторону.

Цицерон, якого ми вже згадували, в одній зі своїх промов говорив: «А історія – свідок часу, світло істини, життя пам'яті, учителька життя, вісниця старовини – у чому, як не у промові оратора, знаходить безсмертя». Цей вислів дуже часто вживається у скороченій формі: **«Історія – учителька життя»**. Це означає, що історія як наука може допомогти відповісти на найскладніші питання за умови, що люди будуть учитися і цікавитися історичним досвідом.

Добери до кожної ілюстрації крилатий вислів з тих, про які йдеться в розповіді. Назви інші крилаті вислови, про які дізнався (дізналася) із цієї книжки або з інших джерел.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абашина Н. С., Відейко М. Ю. Повість про велике розселення слов'ян. Київ, 2011. 250 с.
2. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Київ, 2012. 364 с.
3. Балух В. О. Історія античної цивілізації. У 3-х. Т. 1. Стародавня Греція. Т. 2. Стародавній Рим. Київ, 2016.
4. Балух В. О., Макар Ю. І. Історія Стародавньої Греції. Чернівці, 2001. 420 с.
5. Бандровський О. Г. Грецький міф: методи історичного дослідження та особливості інтерпретації. Вісник Львівського ун-ту. Сер. Історична. Вип. 34. Львів, 1999. С.43–54.
6. Бандровський О. Г. Центрально-Східна Європа від давнини до «Великого переселення народів». Історія Центрально-Східної Європи. Львів, 2002.
7. Україна крізь віки. У 15-ти т. Т. 3. Баран В. Д. Давні слов'яни / за заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1998. 336 с.
8. Берд М. SPQR. Історія Давнього Риму. Київ, 2019. 288 с.
9. Біблійний атлас. Київ, 1994. 119 с.
10. Брукнер К. Золотий фараон. Київ, 1973. 472 с.
11. Бунятян К. П. Давнє населення України. Київ, 1999. 228 с.
12. Гомер. Іліада / передм., прим. А. Білецький; пер. з давньогрец. Бориса Тена. Харків : Фоліо, 2006. 416 с.
13. Гомер. Одиссея. Харків : Фоліо, 2001. 547 с.
14. Грицюк В. М. Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво) : монографія. Чернівці : Місто, 2009. 296 с.
15. Давня історія України : в 3 т. / голова ред. кол. П. П. Толочко. Київ : Наукова думка. Том 1. Первісне суспільство / відповід. ред. В. Н. Станко, 1997. 560 с.
16. Дмитренко В. В. Розвідка та інші таємні служби Стародавнього Риму і його супротивників. Львів : Кальварія, 2008. 752 с.
17. Залізняк Л. Л. Первісна історія України : навч. посіб. для студентів іст. спец. вищ. навч. закл. освіти / Ін-т українознавства Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Київ : Вища шк., 1999. 262 с. : мал.
18. Залізняк Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 541 с.
19. Замаровський В. Їх величності піраміди. Київ : Веселка, 1988. 373 с.
20. Замаровський В. Спочатку був Шумер. Київ : Веселка, 1983. 206 с.
21. Зубарь В. М. Херсонес Таврический. Основные этапы исторического развития в античную эпоху. Киев : Наукова думка, 1997. 128 с.
22. Історія європейської цивілізації. Греція / під ред. Умберто Еко ; [пер. з італ.: О. В. Смінтіна та ін.]. Харків : Фоліо, 2015. 862 с.
23. Баженов Л. В., Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Курс лекцій. Навч. посіб. Київ, 1996. 480 с.
24. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.
25. Міфи Давньої Індії / уклад. С. І. Наливайко. Київ, 1992.
26. Найдавніша література Шумеру, Вавилону, Палестини. Київ, 2016. 448 с.
27. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. Киев, 1999. 681 с.

28. Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. Київ : Знання, 2012. 446 с.
29. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства : навч. посіб. Київ : Либідь, 1996. 360 с.
30. Пащенко В. І., Пащенко Н. І. Антична література : підруч. для вищ. навч. закл. Київ : Либідь, 2008. 717 с.
31. Петречко О. М. Нові дослідження з історії стародавнього світу : Дві книги про Стародавній Рим. Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич : Коло, 2005. Вип. ІХ. С. 561–568.
32. Петречко О. М. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е. : від «відновленої» Республіки до сенатської монархії : монографія / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2009. 396 с.
33. Плутарх. Порівняльні життєписи : пер. з грец. / пер., передмова Й. Кобов ; пер. Ю. Цимбалюк ; ред. А. Чердаклі ; худож. О. Кононов. Київ : Дніпро, 1991. 441 с.
34. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ, 1998. 728 с.
35. Ревяко К. А. Пунические войны. Минск : Университетское, 1988. 275 с.
36. Романова О. Становлення музейної єгиптології України : лист С. В. Доніча до П. П. Курінного. Український історичний журнал. 2019. № 2. С. 161–171.
37. Самойлова Т. Л. Тира в VI–I вв. до н. е. Киев, 1988. 148 с.
38. Сегеда С. П. У пошуках предків. Антропология та етнічна історія України. Київ : Наш час, 2012. 430 с.
39. Сергеев И. П. Римская империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. Харьков : «Майдан», 1999. 223 с.
40. Ситник О. С. Культурна антропология : походження людини і суспільства : навч. посіб. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.
41. Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства : підручник / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. 171 с.
42. Скржинська М. В. Античні свята в містах Північного Причорномор'я. Київ, 2011. 303 с.
43. Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. Київ : «Аквілон-Плюс», 2005. 216 с.
44. Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. Київ : Либідь, 1999. 239 с.
45. Тарасенко Н. А. Древнеегипетские мифы о мироздании (по материалам 17-й главы Книги Мертвых) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Ин-т востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины. Киев, 2004. 304 с.
46. Тарасенко Н. А. Древнеегипетская картина мира в изобразительной традиции Книги мертвых времени Нового царства и Третьего переходного периода (виньетки глав 16, 17 и 42) : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Ин-т востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины. Киев, 2012. Т. I–II. 771 с.
47. Франція Дж. Боги та богині давньогрецької міфології. Київ, 2018. 80 с.
48. Харарі Ю. Н. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього. Харків, 2016. 544 с.

З М І С Т

Передмова	3
---------------------	---

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ

Що таке історія	4
Подорож у часі та просторі	6
Для чого вивчати історію	6
Як з'явилося сучасне літочислення	7
Звідки походять українські назви місяців	8
Правда, брехня або легенда?	9
Історичні періоди	10
Україна – складова великих культур світу	10
Історичні джерела – ключ до пізнання світу	12
Казки, що справдилися: дві здійснені мрії	14

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ЛЮДСТВА

Що знає наука про початок еволюції	17
Предки людини, давні люди, виникнення людини сучасного виду	18
Вплив кліматичних змін на життя людини	22
Життя неандертальців та їх зникнення	24
Перші справжні люди	26
Трипільці	29
Культура первісних людей	31

КРАЇНА ФАРАОНІВ І ПІРАМІД

Природа і держава в долині Нілу	33
Всемогутні боги Єгипту	36
Володар єгипетської держави – фараон	38
Велич єгипетських пірамід	40
Життя простих людей у Єгипті. Армія	43
Навчання в Давньому Єгипті	47
Відкриття важливої сторінки єгипетської історії	49

ВЕЛИЧ ДЕРЖАВ ТА ІМПЕРІЙ ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ

Шумери: найзагадковіший народ світової історії	54
Війни шумерів	56
Розквіт і занепад Шумеру	58
Легенди та вірування шумерів	59
Ворота бога	60
Цар Хаммурапі та його закони	62
Перші імперії світу. Ассирія та Нововавилонське царство	64
Держава торговців і мореплавців	70
Біблійне царство Давида та Соломона	73
Життя імперії Ахеменідів	76

НЕПОВТОРНИЙ СХІД

Країна слонів. Міста в джунглях	80
Арійська держава Маур'я	83
Найшанованіші боги Індії	86
Учення Будди як шлях до спасіння	87
Шлях до Піднебесної	89
Перша китайська держава	91
Роздробленість Китаю. Учення Лао Цзи	92
Великий китайський мудрець Конфуцій і шлях Китаю до імперії	94
Китайські імперії Цинь і Хань	95
Китайські міста в період розквіту імперії Хань	100
Падіння імперії Хань	101

ЕЛЛАДА ТА СКІФО-САРМАТСЬКИЙ СВІТ

Історія мінойських фресок	103
Світ грецьких міфів	106
Геракл. Тесей. Аргонавти	108
Орфей і Еввідіка	109
Боги Греції	111
Боги Греції (продовження).	114
Що приховують стародавні руїни	118
Скіфське нашествя на українські землі.	122
Сармати – стародавні кочовики в українських степах	125
Витоки європейської демократії	128
Розквіт Еллади. Перікл – один із засновників афінської демократії	132
Олімпійські ігри	134
Дівчата й жінки в Давній Спарті	137
Александр Македонський – завойовник світу.	139

РИМСЬКИЙ ПЕРІОД ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Легенда про викрадення сабінянок	143
Архітектурні досягнення Давнього Риму.	145
Гладіаторські бої – найпопулярніша розвага	149
Виховання дітей у Давньому Римі	152
Земна хода богині Юнони	155
Боги на боці легіонерів	156
Аттіла – гроза народів.	159
У пошуках витоків слов'ян на українських землях	162
Господарство на давніх українських землях	165
Міфологія прадавніх слов'ян	166
Крилаті вислови – перлини світової культури	168
Список використаної літератури.	172

Навчальне видання

БАНДРОВСЬКИЙ Олександр Генріхович

ЦІКАВІ ФАКТИ З ІСТОРІЇ ДАВНІХ ЧАСІВ

**Посібник серії «Шкільна бібліотека» для 5–6 класів
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Відповідальна за випуск *О. Ю. Камішанська*

Редактор *І. В. Гайдаєнко*

Технічний редактор *Ц. Б. Федосіхіна*

Художній редактор (виготовлення оригінал-макета,

обробка ілюстрацій) *В. М. Марущинець*

Художник обкладинки *О. О. Мамаєва*

Комп'ютерна верстка *О. М. Білохвост*

Коректори *Л. Ф. Федоренко, А. І. Кравченко*

У посібнику використано об'єкти інтелектуальної власності
з інтернет-ресурсів, на яких не було визначено авторство.

У посібнику використано репродукції творів: с. 165 – Зінаїда Васіна. Художня
реконструкція «Стародавні слов'яни»; с. 171 – Тіціан Вечелліо «Сізіф»,
Ангеліка Кауфман «Аріадна і Тесей», Бернар Пікар «Танталові муки» (фрагмент).

Формат 70×100/16.

Ум. друк. арк. 14,3 Обл.-вид. арк. 13,53.

Тираж 126 199 пр. Вид. № 2084.

Зам. № 19-11-0702.

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Максиміліанівська, 17, м. Харків, 61024.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 6847 від 19.07.2019.